

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

Пояснювальна записка

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Господарство населення Лівобережної України за доби
раннього середньовіччя»

Виконав: студент V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 – історія та археологія
Новіков Владислав Вадимович

Керівник: к.і.н., доц. Скирда В. В.

Рецензент: д.і.н., проф. Любічев М. В.

Харків – 2024

Зміст

Список скорочень.....	3
Вступ.....	4
Розділ 1. Розвиток сільського господарства.....	12
Розділ 2. Металеві речі та технологія виробництва	32
Розділ 3. Асортимент та виробництво кераміки	56
Висновки.....	77
Список використаних джерел та літератури.....	80
Додатки.....	90
Резюме.....	129
Summary.....	130

Список сокращений

АИУ – Археологические исследования в Украине

АО – Археологические открытия

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР

АС – Археологический съезд

ВХУ – Вісник Харківського університету

КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР

КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии АН СССР

КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МИЗ – Материалы по истории земледелия

МКАС – Международный конгресс археологов-славистов

НА МА ХНУ – Науковий архів Музею археології Харківського національного університеті імені В. Н. Каразіна

СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников

ХГУ – Харьковский государственный университет

ХДУ – Харківський державний університет

ХрАМ – Хроніка археології та мистецтва

Вступ

У всі періоди історії людства, починаючи з первісних колективів і закінчуючи сучасними державами, їхній рівень життя залежав від рівня розвитку економіки. Безперечно, це стосується й населення України доби раннього періоду середньовіччя, що обумовлює *актуальність* даного дослідження.

Новизна нашої роботи полягає в спробі комплексно розглянути й порівняти рівень розвитку основних форм господарства у представників різноманітних в етнічному плані мешканців цього регіону в ранньосередньовічну добу.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з V по X століття, що відповідає ранньосередньовічному періоду нашої історії.

Територіальні рамки, відповідно до назви роботи, охоплюють лісостепу та лісову зони Лівобережної України, які включають у себе повністю територію Чернігівської й Сумської та частково Луганської, Харківської і Полтавської областей.

Мета роботи полягає у з'ясуванні розвитку рівня розвитку основних форм господарства у різноетнічного населення, яка проживало на території Лівобережної України за доби раннього середньовіччя.

Відповідно до цієї мети, необхідно виконати на ступні *завдання*:

- зробити короткий історіографічний огляд та визначити джерельну базу дослідження;
- визначити форми господарчої діяльності, які відігравали найбільш важливу роль в житті населення зазначеного регіону в ранньому середньовіччі;
- розглянути рівень розвитку основних форм господарства у слов'янського населення Лівобережної України;
- розглянути рівень розвитку основних форм господарства у поліетнічного населення салтівської культури;

- порівняти рівень розвитку цих форм господарства у слов'янського та салтівського населення.

За більш ніж столітній період вивчення території Лівобережної України в археологічному відношенні, було накопичено значну кількість матеріалу, який складає основну частину *джерельної бази* нашого дослідження. В роботі використані археологічні звіти таких харківських археологів, як Б. А. Шрамко¹ та В. К. Міхеєв². Інші матеріали взяті з наукових публікацій (монографій та статей) різних дослідників, що займалися дослідженнями пам'яток ранньосередньовічного періоду на території Лівобережної України, в котрих наведено дані, які можна вважати джерелами. Далі, ми розглянемо найбільш важливіші з них в історіографічному огляді. Під час написання бакалаврської роботи також були використані писемні джерела, що містять прямі та опосередковані етнографічні повідомлення, які дають змогу краще уявити певні проблеми пов'язані з розвитком господарства у населення згаданого регіону в прдовж V-X століть³.

Наведемо короткий історіографічний огляд праць, в яких розглядається господарська діяльність таких ранньосередньовічних археологічних культур,

¹ Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках Северскодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. Харьков, 1957. 22 л. (НА АМ ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 7а); Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 году. Харьков, 1958. 20 л. (НА АМ ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 8б).

² Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 году. Харьков, 1962. 21 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 2); Михеев В. К. Результаты археологических работ в 1963 году. Харьков, 1964. 8 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 4); Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселений салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969. 30 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 8).

³ Геродот. История в девяти книгах. Ленинград: Наука, 1972. 600 с.; Гильденштедт. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-украинской губернии. Харьков: Б. и., 1892. 89 с.; Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1956. С. 87-194; Джиованни дель Плано Карпини. История монгалов // Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 23-83; Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Статьи и розыскания Л. Куника и барона В. Розена (Приложение к 22 тому Записок Имперской Академии наук). Санкт-Петербург: Б. и., 1876. Ч. 1. № 2. 191 с.; Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмед бен-Омар Ибн-Даста / Пер Д. Л. Хвольсон. Санкт-Петербург: Б. и., 1869. 199 с.; Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1932. 134 с.

що існували в даний період на території сучасної Лвобережної України як пеньківська, колочинська, волинцівська, роменська та салтівська.

Слідуючи за хронологічним принципом, почнемо наш історіографічний огляд з пеньківської культури.

Початок вивчення старожитностей пеньківської культури V-VII ст. було покладено роботами Кременчуцької новобудовної експедиції під керівництвом Д.Т. Березовця у долині річки Тясмин поблизу села Пеньківки в 1956-1959 рр¹. В цей же період він провів розкопки чотирьох ґрунтових кремаційних могильників поблизу села Велика Андрусівка².

Що до Лівобережжя Дніпра, то початок вивчення пеньківських старожитностей тут було покладено харківським дослідником Б.А. Шрамком. Експедиція Харківського державного університету під його керівництвом починаючи з 1953 року почала досліджувати пеньківське селище Задонецьке на на Сіверському Дінці та ряд селищ на річці Мжа³.

Однак, не зважаючи на семидесяти річний період дослідження пам'яток пеньківської культури, спеціальних робіт присвячених розвитку їхнього господарства майже не існує. Єдиним виключенням є робота В. Й. Біззілі присвячена залізобудівній справі пеньківців, побудованій на матеріалах розкопок металургійного центру поблизу с. Гайворон на Південному Бузі, розкопаному в 1959-1961 рр.⁴ При цьому певні свідчення про розвиток господарства у носіїв цієї культури, яких пов'язують з відомими в писемних джерелах антами, зустрічаються в різних статтях і монографіях присвячених пеньківській культурі, а також в узагальнюючих працях по археології України.

¹ Березовець Д.Т. Поселення уличей на р.Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.

² Березовець Д.Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С.58-71.

³ Шрамко Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. С. 97.

⁴ Біззіля В.І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н.е. на Південному Бузі // Археологія. 1963. №15. С. 123-144.

Колочинська культура, як і пеньківська, датується V-VII ст. Перші знахідки, які можна пов'язати з колочинською культурою було отримано ще в 1909 році під час розкопок біля села Артюхівка. Однак, на той час вони вважалися унікальними. Тому початок виділення пам'яток з подібним матеріалом в окрему культуру, яка розповсюджена в південній частині Верхнього Подніпров'я і в поріччі Десни і Сейму, розпочинається з другої половини минулого століття, коли Е. О. Симонович (у 1955-1960 рр.) провів розкопки в районі Гомеля на городище Колочин I¹. На території України колочинські пам'ятки відомі головним чином у Подесінь та суміжних районах Лісостепу й чисельність їх незначна. Всього на сьогоднішній день відомо близько 20 пам'яток, а розкопки проводилися лише на 7, а матеріали здобуті на них переважно лишаються не опублікованими². Звичайно це не дає широких можливостей для визначення рівня розвитку господарства носіїв колочинської культури. Тому на сьогоднішній день ми маємо лише одну, але доволі розгорнуту публікацію С. А. Горбаненка, присвячену розвитку землеробства і скотарства у цього населення. Опрацювавши весь доступний йому матеріал, автор приходять до висновку, що можна говорити про провідну роль землеробства і скотарства у носіїв колочинської культури, але для остаточного висновку матеріалів все ж замало³.

Початок вивченню пам'яток волинцівської культури було покладено приблизно в той же час, що пеньківської та колочинської. Провідне місце у вивченні цих слов'янських пам'яток Лівобережної України належить представнику Інституту археології АН УРСР Д. Т. Березовцю. Особливо важливим було відкриття ним у 1948 році та багаторічне дослідження (1948-1949, 1953, 1965-1966 рр.) поселення та могильника в уроч. Стан біля села Волинцеве Путивльського району Сумської області. Цей комплекс став

¹ Симонович Э. А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 97-137.

² Археология Украинской ССР. Киев: Нукова думка, 1986. Т. 3. С. 67-69.

³ Горбаненко С.А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 114-135.

епонімним у подальшому для цілої культури¹. До 1948-1950 рр. відноситься й дослідження ще одного археологічного комплексу поблизу м. Сосниця (розкопки Ю. С. Виноградського та Д. Т. Березовця), який складався з поселення та могильника і в подальшому був віднесений до волинцівської культури². В ході розкопок яких отримані нові матеріали для характеристики пам'яток волинцівського типу. Не зважаючи на більш ніж семидесятирічний період дослідження волинцівських старожитностей, нажаль, до сьогодняшнього дня ми не маємо жодної наукової праці, яка б була присвячена господарській діяльності сіверянського населення цього часу. Свідомства про цю важливу економічну складову волинцівського населення можна знайти в окремих розділах узагальнюючих праць з археології України, монографіях та вишукати в статтях, в яких публікуються дані про волинцівські пам'ятки.

На відміну від старожитностей трьох попередніх культур Лівобережної України, пам'ятки роменської культури почали досліджуватися значно раніше. Початок цих досліджень пов'язано з однією з найвідоміших археологічних пам'яток Харківщини – Донецьким городищем, яке ще в кінці 30-х років XIX ст. досліджував В. В. Пассек, який до речі й дав йому таку назву³. Однак в окрему, роменську культуру, пам'ятки до кола якого входить Донецьке городище, були виділені майже на сто років пізніше. Сталося це завдяки багаторічним дослідженням таких археологів як Д. Я. Самоквасов, М. О. Макаренко, І. І. Ляпушкін⁴ та інших. Що ж до спеціальних праць

¹ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250; Березовець Д. Т. Археологические памятники летописных северян. // КСИАНУ. 1953. Вып. 2. С. 25-26;

Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 49-60; Березовець Д. Т. Новые раскопки в с. Волынцево // АИУ в 1965-1966 гг. Киев, 1967. Вып. 1. С. 166-169.

² Виноградский Ю.С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИАНУ СССР. 1952. Вып. 1. С. 50-52; Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 49-60.

³ Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920-е). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 29-30.

⁴ Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда. Киев, 1878. С. 185-224; Самоквасов Д. Я. Могила русской

присвячених господарській діяльності носіїв роменської культури, то їх також обмаль. Зокрема, ми можемо відзначити праці Ю. О. Пуголовка, які з'явилися вже у XXI столітті й присвчені розгляду гончарного виробництва у роменців, а саме гончарним горнам і технологічному процесу виготовлення керамічного посуду¹.

Незважаючи на те, що пам'ятки салтівської культури почали досліджуватися значно пізніше за роменські – з 1900 року, коли В. О. Бабенко відкрив середньовічний катакомбний могильник біля села Верхній Салтів на Харківщині², праць спеціально присвячених господарській діяльності її населення значно більше ніж для всіх інших культур Лівобережної України взятих разом. Першою подібною працею є стаття видатного харківського археолога Б. А. Шрамка, яка була опублікована 1959 року. Дослідники вперше в науковій літературі дав загальний опис асортименту керамічного посуду носіїв салтівської культури й розділив його на сім основних груп³. Значний внесок у вивчення господарства салтівців було зроблено іншим харківським археологом – В. К. Міхеєвим. Перша його публікація про господарство й ремесла салтівців, написана за матеріалами його розкопок на городищі поблизу с. Маяки, побачила світ у 1965 році⁴. В подальшому він продовжив працювати у цьому напрямку. Впродовж другої половини 60-х – поч. 70-х років минулого століття дослідник видав ряд робіт,

земли. Москва, 1908. 271 с.; Макаренко М.О. Городище Монастирище // Наук. зб. іст. секції Укр. Акад. наук. 1925. Т. 19. С. 3-23; Ляпушкин И. И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII- X вв. // КСИИМК. 1946. Вып. 12. С. 117-126; Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. Москва-Ленинград: Наука, 1958. та ін.

¹ Пуголовок Ю.О. Типи теплотехнічних споруд та температура випалювання кераміки у носіїв роменської культури // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ: ІА НАН України, 2022. Вип. 2 (43). С. 225-234.

² Бабенко В. Древне-Салтовские придонские окраины южной России // Труды XII АС в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 435.

³ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки ХДУ. 1959. Т. 7. С. 241-267.

⁴ Міхеєв В. К. Новые данные для изучения хозяйства и ремесел салтовской культуры VIII-X вв. (по раскопкам городища у с. Маяки на Северном Донце) // Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. Баку, 1965. С. 139-140.

в яких як вцілому ремесленному виробництву носіїв салтівської культури¹, так і його окремим галузям². Особливо слід відзначити роботу В. К. Міхеєва присвячену історіографічному огляду праць вітчизняних дослідників присвячених вивченню господарської діяльності різноетнічного населення, що входило до складу салтівської культури³. Справу В. К. Міхеєва по вивченню економічного розвитку салтівського населення продовжили й наступні покоління харківських салтознавців. В першу чергу тут слід згадати В. В. Колоду, який звернув особливу увагу на розвиток чорної металургії у населення салтівської культури. Він видав низку робіт з даної тематики й захистив кандидатську дисертацію, що в подальшому стала основою для його монографії присвяченій даній проблемі⁴. Не залишив В. В. Колода розробляти господарську тематику й у ХХІ ст., яскравим прикладом чого може слугувати його монографія, написана спільно з С. А. Горбаненком, присвчена розвитку сільського господарства у населення салтівської культури⁵. З цією ж галуззю господарства пов'язана й стаття О. О. Лаптева, в якій він розглядає залізні оковки лопат, якими салтівці користувалися в городництві й садівництві⁶.

¹ Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи) // Питання історії на родів СРСР. 1967. Вип. 4. С. 163-171; Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. 1973. Вип. 9. С. 90-99; Шрамко Б. А. Міхеєв В.К. До питання про виробництва заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури // ВХУ. 1969. № 35: Іст. сер. Вип. 3. С. 74-81.

² Міхеєв В. К. До питання про ремісниче виробництво салтівської культури // ВХУ. 1966. № 17: Іст. сер. Вип. 1. С. 91-98; Міхеєв В. К. Достиження ремесленників салтовской культури. Харьков, 1968. 27 с.;

Міхеєв В. К. Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII-X вв. Харьков, 1968. 19 с.

³ Міхеєв В. К. Досягнення радянських археологів у вивченні господарства алаано-болгарських племен Подонья VIII-X ст. // ВХУ. 1967. № 22: Іст. сер. Вип. 2. С. 119-124.

⁴ Колода В.В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. Харьков, 1999. 244 с.

⁵ Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. Киев: ИА НАН Украины, 2010. 216 с.

⁶ Лаптев А.А. Средневековые оковки заступов на Харьковщине // Харьковский археологический сборник. 2007. Вип. 2. С. 12-20.

В цілому незначна кількість праць присвячених господарству населення (особливи слов'янського), додатково підкреслює актуальність та новину нашого дипломного дослідження.

При написанні роботи нами було використано такі методи, як типологічний, історико-порівняльний та методи аналогій та інтерпретацій.

Робота складається зі списку літератури, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літературу, а також додатків з ілюстративним матеріалом.

Розділ 1. Розвиток сільського господарства

Історію розвитку сільського господарства у населення Лівобережної України необхідно розглядати на основі вивчення сукупності писемних, археологічних, етнографічних, іконографічних та лінгвістичних джерел. Найважливішою і найбільш розвинутою галуззю економіки населення раннього середньовіччя населення Лівобережної України було безперечно сільське господарство. Тому ми розглянемо розвиток цієї галузі в хронологічному порядку за культурами, які були представлені в цей час в даному регіоні. Ми розпочнемо з таких ранньосередньовічних слов'янських культур V-VII ст., як пенківська та колочинська, потім також слов'янських – волинцевської та роменської, а завершимо розглядом сільського господарства у носіїв поліетнічної салтівської культури.

На території Лівобережної України пам'ятки пенківської культури виявлені та досліджені в південній частині лісостепової зони. Про землеробський характер цього населення говорять топографія та розміщення самих поселень. Вони розташовувалися на першій, або другій надзаплавних терасах річок та струмків. Тобто на землях придатних для заняття землеробством¹. Підтвердженням цьому є знахідки артефактів пенківської культури, які використовувалися в землеробстві. Про те, що ця галузь господарства племен пенківської культури була орною свідчать знахідки залізних наральників (рис. 1, 8). Найстарішим з східнослов'янських землеробських знарядь було рало з одним сошником. Більш підходить нам з так званих «етнографічних» рал одноручкове прямогрядильне рало типу I (за Ю. О. Красновим) з стійкою між грядилом та ральником. Ним користувалось населення півдня Східної Європи. Рала цього типу найбільш зручні для оранки різних ґрунтів, у тому числі цілинних. Тут слід нагадати, що окремі пенківські поселення були розташовані на потужних чорноземах, які

¹ Міхеєв В.К. Приходнюк О.М. Пенківське поселення на Сіверському Дінці // Археологія. 1986. Вип. 34. С. 78.

оброблялись під сівбу ралами з такими наконечниками. Зрозуміло, що ці знаряддя з легкістю обробляли ґрунти надзаплавних терас¹.

Поряд із польовим землеробством існувала і ручна обробка землі, що підтверджується знахідками залізних котичок (рис. 1, 5), якими могли оброблятися присадибні ділянки. Зернові культури збирали за допомогою залізних серпів та кіс-горбуш (рис. 1, 2). Помел зерна вироблявся на ручних жорнах, які повсюдно зустрічаються при розкопках пеньківських поселень. Жорнове каміння виявлено в окремих будинках, це дозволяє припускати, що вони обслуговували кілька домогосподарств².

Дані про вирощувані культури отримані шляхом палеоботанічних досліджень зерен злаків та їхніх відбитків на кераміці. На поселеннях Молочарня, Луг I, Осипівка, Кочубеївка та інших. За висновками Г. А. Пашкевич, яка проводила спеціальні палеоботанічні дослідження цих відбитків, пеньківське населення вирощувало м'яку ю просо, ячмінь, жито, горох та овес. Наявність серед злакових культур різноциклових рослин дозволяє висловити припущення про наявність сівозміни. Очевидно, чергувалися посіви озимих та ярих культур³.

Займалися пеньківці й приселищним скотарством. Судячи з кісток тварин із поселень Кочубеївка, Сушки, Завадівка, Іванівка та ін., визначення яких провів О. І. Журавльов, основну частину пеньківського стада становила велика рогата худоба. Потім йдуть свині, коні та дрібна рогата худоба⁴. Подібний склад стада типовий для осілого землеробського господарства. Велика рогата худоба одночасно була і тягловою силою. Переважна більшість кісток великої рогатої худоби на пеньківських поселеннях є

¹ Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва, 1987. С. 77.

² Любичев М. В. дослідження багатощарового поселення на р. Уди // Проблеми музеєзнавства та історичного краєзнавства. Харків, 1993. С. 39.

³ Пашкевич Г. А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V МКАС. Киев, 1988.-С.171.

⁴ Журавлев О. П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. 1998. Вып. 12. С. 37.

важливим аргументом на користь орного землеробства, тваринництво підпорядковувалося потребам землеробського господарства¹.

Сільськогосподарська діяльність населення колочинської культури може бути реконструйована лише у загальному вигляді. Знаряддя для первинної обробки ґрунту представлені знахідками наральників. На сьогоднішній день відомо лише два фрагменти наральників, що походять з пам'яток колочинської культури Близнаки та Тайманово (рис. 2, 1-2). Обидві знахідки представлені вузьколезвійними (вузькопастовими; вузькопатовими; без плечиків) формами, що відносяться до типу I A1 за класифікацією Ю. А. Краснова².

Знаряддя для збирання врожаю представлено серпами та косами. Втім, вони походять всього з семи пам'яток колочинської культури: на семи виявлено серпи; на двох з них – фрагменти кіс-горбуш. Практично всі серпи належать до слабовигнутих, з непрогресивними типами кріплення. Більшість їх належить до стовпчиковим і за класифікацією Р.С. Мінасяна³ відноситься до підгрупи II 1 (рис. 2, 4-9, 11, 14). Один із серпів з Никодимового мав черешок для кріплення, що продовжує лінію леза (рис. 2, 13). За класифікацією Р. С. Мінасяна такий тип належить до варіанту I A⁴. Для пам'яток колочинської культури це поки що єдина знахідка. Найбільший інтерес представляє серп із Мощенків – це екземпляр із сильно вигнутим лезом та черешком для рукояті, що знаходиться під кутом до лінії леза (рис. 2, 10), який за класифікацією Р.С. Мінасяна відноситься до варіанта VI Б⁵.

Зазвичай до знарядь для збирання врожаю зараховують коси-горбуші. Такі знаряддя, ймовірно, були важливішими для тваринництва. Ними косили сіно для утримання тварин у стійловий (зимовий) період. Проте вважається,

¹ Археология Украинской ССР... С. 164.

² Краснов Ю. А. Древние и средневековые... С. 89.

³ Минасян Р. С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // Археологический сборник. Ленинград, 1978. Вып. 19. С. 79.

⁴ Там само. С. 78.

⁵ Там само.

що косами могли збирати деякі зернові культури з тугим колосом¹. Знахідки кіс на колочинських пам'ятках нечисленні. Досі з деякою часткою ймовірності до кіс можна зарахувати лише фрагмент знаряддя з Колочина, набагато масивніший, ніж розглянуті вище серпи (рис. 2, 16).

Результатами землеробської праці є врожай, що знаходить своє відображення в палеоетноботанічних матеріалах. В колочинський час будь-які визначення культурних рослин відомі всього для п'яти пам'яток. С. А. Горбаненко констатує, що населення колочинської археологічної спільності було знайоме з усіма основними сільськогосподарськими культурами. Серед них зернові: ячмінь плівчастий, пшениця двозернянка та пшениці м'які голозерні, просо, жито, овес. З зернобобових відомі горох, боби, сочевиця. До технічних культур відноситься конопля².

До знарядь для переробки врожаю належать зернотерки (рис. 2, 17) і жорна (рис. 2, 18-21). Нині нам відомі знахідки жорен на трьох пам'ятниках: Литвиновичі-3 (два фрагменти з туфу), Червоне-4 (два фрагменти з туфу, один із вапняку); у Великих Будках (Хутір) фрагменти жорнів виявлено у будівництві та господарській ямі поряд з нею. За наявними фрагментами важко щось сказати про конструктивні особливості жорнових постав (рис. 2, 18-21)³.

Слав'янські пам'ятки пенківської та колочинської культур у VII ст. генетично переходять у пам'ятки волинцівської культури, основою економіки населення якої також було сільське господарство. Сама топографія волинцівських поселень вказує на переважно землеробський характер занять населення. Ймовірно, такі розташування поселень зумовлювалося потребами застосовуваної системи землеробства, при якій у лісостеповій зоні могли використовувати заплави, що дозволяло користуватися ділянками землі практично необмежений час без використання додаткових спеціальних

¹ Горбаненко С.А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 121.

² Там само. С. 123.

³ Археология Украинской ССР... С. 173.

добрив оскільки це здійснювалося наносами мулу під час повеней¹.

На поселеннях волинцівського типу знайдено значну кількість знарядь праці, що також може свідчити про заняття населення землеробством. Серед сільськогосподарських знарядь зустрічаються вузькі та широколопатові наральники, знаряддя для збору врожаю (серпи і, можливо, коси-горбуші), зокрема на поселеннях Волинцеве та Битиця, а також зернотерки та уламки жорнів². Про конструкцію знаряддя обробітку ґрунту дає уявлення плуг з Токарівського городища (Сумська область), аналогічний датованому VII-VIII ст. методом радіокарбонного аналізу плуга з Берготця (Скандінавія)³. Додатковим підтвердженням заняттям землеробством є знахідка значної кількості на поселеннях волинцівської культури зернових ям. Палеоботанічне опрацювання матеріалів з них вказує на досить широкий асортимент вирощуваних зернових культур, зокрема таких як полба яра й озима пшениця, жито, а також горіха та коноплі. В районах Поліссі важливе місце відводилося вирощуванню проса.

Підтвердженням того, що населення волинцівської культури займалося приселищним скотарством свідчить перевага кісток свійських тварин (80%) над кількістю диких на поселенні Волинцеве. В складі стада переважала велика рогата худоба (36%), що вказує на м'ясо-молочни й напрямок і, крім того, на широке застосування великої рогатої худоби як тягової сили⁴.

Слов'янське населення волинцівської культури, яке сучасні дослідники пов'язують з літописним союзом племен сіверян, продовжила свій розвиток в пам'ятках роменської археологічної культури VIII-X ст. Основний дослідник цієї культури О. В. Сухобоков взагалі вважає, що волинцівська і роменська культури є двома послідовними періодами однієї й тієї ж культури⁵.

¹ Сухобоков О.В. Дніпроське лісостепове лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ, 1992. С. 27.

² Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян // КСИАНУ. 1953. Вып. 2. С. 25-26.

³ Сухобоков О.В. Дніпроське лісостепове... С. 27.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 199.

⁵ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. Киев, 1975. С. 78.

Під час розкопок на роменських поселеннях виявлено численні знаряддя праці: землеробські та ремісничі, що відбивають сільськогосподарський характер занять населення. Знаряддя землеробства – вузько- та широколопатеві наральники – відомі на пам'ятниках як лісових, так і лісостепових районів Лівобережжя, зокрема Курган, Новотроїцьке та Ніцаха¹. Нерідко зустрічаються мотики, призначені для присадибного землеробства (рис. 3). Серпи та коси-горбуші знайдені на поселенні Новотроїцьке, городищах Кам'яне, Ніцаха, Донецьке (рис. 4). На багатьох пам'ятниках виявлені клиноподібні сокири – Курган, Новотроїцьке, Ніцаха².

Серед культур, які вирощували сіверяни зустрічаються зерна ярої та озимої пшениці, жита, ячменю, проса, гороху, коноплі, льону свідчать про давні традиції осілого землеробства у лівобережного слов'янства. Все це дозволяє вважати орне землеробство основою господарства³.

Якщо на волинцівському етапі землеробство було заплавленим: оброблялися ділянки заплави, які навесні заливалися водою, що дозволяло використовувати ці землі практично необмежений час. Зі зміною кліматичних умов наприкінці I тис. н. е. і в результаті вдосконалення знарядь праці починають оброблятися суходолові ділянки та отримує застосування перекладна система. Терміни перебування ділянок під перелогом поступово скорочуються, що призводить до двопілля, а із скороченням строку перелогу до одного року – до трипілля. Про існування у слов'ян двопілля пише автор середини X в. Ібрагім Ібн-Якуб, що слов'яни сіють двічі на рік і збирають два врожаї⁴. Останнє підтверджується знахідками зерен ярих та озимих різновидів пшениці, а також вівса у роменських шарах Донецького городища та на Новотроїцькому городищі⁵.

¹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. Москва-Ленинград, 1958. С. 101.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1961. С. 203.

³ Сухобоков О.В. Дніпроське лісостепове... С. 45.

⁴ Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Статьи и розыскания Л. Куника и барона В. Розена (Приложение к 22 тому Записок Имперской Академии наук). Санкт-Петербург: Б. и., 1876. Ч. 1. № 2. С. 54.

⁵ Шрамко Б. А., Скирда В.В. Рождение Харькова: монография. Харьков, 2004. С. 53.

Палеоекологічний аналіз дозволяє відтворити картину розвиненого землеробства ранньослов'янського населення Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. Широкий асортимент зернових культур, удосконалення знарядь праці для обробітку ґрунту, підсічно-перекладна система землеробства у поєднанні з двопільним, а наприкінці I тис. н. е., мабуть, і трьохпільною сівозміною давали можливість виробляти як необхідний, так й додатковий продукт¹.

Значну роль в сільському господарстві роменського населення відіграло і приселищне скотарство. Osteологічні матеріали з поселень Дніпровського Лівобережжя дозволяють стверджувати, що в ранньослов'янському господарстві були представлені домашні тварини, які нині розводяться. За даними з поселення Волинцеве, на ранньому етапі в їжу вживався і кінь, але згодом його використовували лише як тяглову силу. Головним чином розводили велику рогату худобу (40%) і свиней (27%)².

В період раннього середньовіччя слов'яни не були єдиним етносом, який населяв територію Лівобережної України. На крайньому сході цієї території мешкали різноетнічні племена, які входили до складу салтівської археологічної культури VIII–X ст. Слід зазначити, що значна частина розділу присвячена розгляду розвитку сільського господарства у носіїв даної культури, враховуючи її доволі потужну джерельну базу. Тім більше, що вона є найбільш доступною для сучасних дослідників.

Основними зерновими культурами у салтівського населення були м'яка пшениця, дворядний ячмінь, просо та жито³. Проникнення м'якої пшениці на територію Східної Європи відноситься до V ст. до н. е.⁴. Сюди вона була занесена із Закавказзя та сусідніх районів Передньої Азії. Ймовірно, у

¹ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 87-102.

² Археология Украинской ССР... С. 205-207.

³ Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа // МИА. 1958, № 62. С. 37; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. 1958. № 62. С. 126.

⁴ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. Москва, 1975. С. 184–185; Фляксбергер К. Археологические находки хлебных растений в областях, примыкающих к Черному морю // КСИИМК. 1940. Вып. 8. С. 117-118.

хозарський час м'яка пшениця отримала масове вживання у Подонні. Щодо дворядного ячменю, то про його появу на Лівобережній Україні можна судити загалом, оскільки в середньовічний період були поширені різні форми ячменю. Поряд із ячменем на Лівобережній Україні, як і загалом у Східній Європі вирощували просо. Свідченням цього є знахідка просяної соломи у катакомбі № 4 Підгорівського могильника¹. Населення степової зони Східної Європи також культивувало жито². У басейні Сіверського Дінця та прилеглих районах знахідки зерен жита виявлено на Донецькому та Новотроїцькому городищах³. Кочівники, що осідали на землю, освоїли і проводили культивування зазначених сільськогосподарських культур на технічному рівні, досягнутому землеробськими народами півдня Східної Європи.

Цінні відомості про сільськогосподарські культури, що вирощувалися в Східній Європі, містяться в письмових джерелах, наприклад, арабських. Стародавні болгари вирощували такі зернові рослини, як пшениця, ячмінь, просо та ін⁴. «Їжа їхня – це просо... але й пшениця та ячмінь у них у великій кількості...»⁵. Просо поряд із хлібом та м'ясом входило до складу приношення болгарського царя посольству багдадського халіфа Муктадіра, про що повідомляє Ібн-Фадлан⁶. Перський історик XV ст. Мірхонд писав, що після того, як родоначальник хозар відокремився від своїх синів і прийшов на Волгу, він заснував місто і засіяв на його околицях просо⁷. Але в інших письмових джерелах зазначено, що їжа хозар переважно складалася з рису та

¹ Плетнева С. А. Подгоровский могильник // СА. 1962. № 3. С. 243.

² Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков, 1985. С. 85.

³ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... С. 211.

⁴ Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмед бен-Омар Ибн-Даста. Санкт-Петербург, 1869. С. 23.

⁵ Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, 1956. С. 136.

⁶ Там само. С. 131.

⁷ [Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. 1908. Ч. 14. С. 40.

риби¹. Палеоботанічні дослідження підтверджують дані письмових джерел, крім відомостей про рис.

З інших сільськогосподарських рослин на території досліджуваного нами регіону вирощували коноплю². За повідомленням Геродота, у V ст. до н. е. ця технічна культура вирощувалась у Скіфії³.

На території Хозарської держави існувало два типи землеробства: зрошуване та богарне. Для Північно-Західного Прикаспію, де мешкали власне хазари, характерне зрошуване землеробство. Про це свідчить лист Іосифа⁴. На відміну від Прикаспію у північно-донецькому регіоні у VIII-X ст. було розвинене богарне землеробство, у якому поля засівалися під дощ і земля містила достатню кількість вологи для зростання сільськогосподарських культур. Мала щільність населення VI-VII ст., другорядність заняття землеробством по відношенню до скотарства у кочівників, що осідали, сприяли розвитку найпростішого способу обробки землі – нерегулярного перекладу. Оброблювані землі експлуатувалися кілька років, потім закидалися або залишалися для косовиці. Вони перетворювалися на поклад, заростали бур'янами, однорічними та багаторічними травами, чагарником. У цьому випадку мало місце однопільне землеробство, що існувало у напівкочових народів. З посиленням процесу седентаризації екстенсивне використання вільних земель поступово призвело до врегулювання обробітку землі з метою підвищення її родючості. Змінилася перекладна система, що була раніше по суті залежно-перекладною. Раніше ділянка, що засівалася, залишалася під тимчасову поклад (переклад), щоб надалі, після відновлення родючості ґрунту, використовувати її під посів. Завдяки міцній осілості населення поля, розташовані в безпосередній

¹ Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане // СМОМПК. 1901. Вып. 29. С. 45; Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане // СМОМПК. 1908. Вып. 38. С. 112.

² Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа... С. 37.

³ Геродот. История, IV, 74.

⁴ Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932. С. 87, 103.

близькості до поселень, перебували під постійним контролем. Тривалість їх використання як поклад регулювалася, тобто такі поля переводилися в перелог, час експлуатація якого зменшувався доти, доки вся система переложного землеробства не переходила у двопілля, а потім у трипілля. Наскільки глибоко проникли ці зміни в землеробство салтівського населення, важко судити. Так, Ібн-Якуб (середина X ст.), відомості якого відносяться, мабуть, до слов'ян Південно-Східної Європи, повідомляв, що слов'яни збирають два врожаї на рік і сіють двічі: влітку та навесні¹. Можна припустити, що й населенню Північно-Західної Хазарії були відомі озимі та ярі посіви.

Тим не менш, основною зерновою культурою у салтівського населення басейну Сіверського Дінця була пшениця. Вирощування пшениці цілком відповідало умовам перекладної системи землеробства. Вона легко обсіпалася на стадії зернової стиглості, тому її прибирали серпами. Що ж до продуктивності серпів, то вона різна. При збиранні пучки пшениці, проса, ячменю, жита зв'язували у снопи. Способи їх укладання до молочення могли бути різними². Стислі хліби, як про це свідчать письмові джерела, перевозили на возах та на судах по річках³.

На думку В. К. Міхеєва, застосування прямогрідільних малих та великих плугів у рамках однієї етнокультурної спільності підтверджується етнографічним матеріалом⁴. Передбачається, що салтівські плуги були колісні, типу болгарського «Дьонмедже»⁵. Однак достовірних відомостей про існування колісного плуга землероби салтівської культури не мають.

Видатний харківський салтознавець на основі наявних археологічних матеріалів розробив класифікацію салтівських орних знарядь. За характером з'єднання з дерев'яною частиною орних знарядь салтовські наконечники

¹ Известия ал-Бекри и других авторов... С. 54.

² Михеев В. К. Подонье в составе... С. 89.

³ Караулов Н. А. Сведения арабских географов... 1901. С. 112.

⁴ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 90.

⁵ Маринов В. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. София, 1956. С. 122.

поділяються на черешкові та втулчасті. Перші представлені наконечником, знайденим у Маяках (рис. 5, 3). Аналогічний наконечник довжиною близько 60 см та робочою частиною, що дорівнює 13x6,5 см, знайдений у Саркелі-Білій Вежі¹. До орних знарядь, складовою яких були звані «додаткові» наральники, належить кривоградільне рало з Токаревського торфовища (Сумська область)². Етнографічні та археологічні матеріали підтверджують наявність подібних наконечників на території Болгарії³. Тут списоподібні наральники закріплювалися в похилому положенні на кривоградільних ралах з дерев'яними «вухами», іноді з череслом.

За класифікаційними ознаками втулчасті наконечники поділяються на дві групи. До групи I (рис. 5, 1; 6, 1-11) належать 17 наконечників із шириною втулки 6,0–8,5 см. У місці з'єднання ширина лопаті більша за ширину втулки. Поперечний переріз овального втулки. Робочий кінець лопаті загострений, у деяких окремих наконечниках – помірковано загострений. Трапляються наконечники з ледь помітною або явно вираженою асиметрією. До оригінальних екземплярів групи I належить наконечник, знайдений на Сидорівському городищі (рис. 6, 5).

Група II представлена одним наконечником, виявленим на салтівському селищі біля с. Червоне Артемівського району Донецької області (рис. 5, 2). Це великий і масивний наконечник, поперечний переріз овального втулки. Лопата зроблена асиметричною та укріплена з широкого боку наварною смугою металу. Робочий кінець загострений.

Серед знахідок сільськогосподарських знарядь праці відомі чересла. Два череси виявлено на Правобережному Цимлянському городищі⁴, три – у Маяках. Салтівські чересла вирізняються великими розмірами. Усі чересла,

¹ Сорокин С. С. Железные изделия Саркела — Белой Вежи // МИА. 1959. № 75. Рис. 1, 13.

² Янушевич З. В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев, 1976. Рис. 4, 10.

³ Въжарова Ж. Славяно-българското селище край село Полина Силистренско. София, 1956. С. 12, рис. 6; с. 23, рис. 4; 49, с. 592, рис. 7, 1.

⁴ Ляпушкин И. И. Раскопки Правобережного Цимлянского городища // КСИИМК. 1940. Вып. 4. Рис. 14; 154, рис. 38, 10.

крім одного, є симетричними. Серед них виділяються знаряддя з короткою та довгою робочою частиною. Однак наявність чересел не доводить існування одностороннього плуга для загінного оранки, під час якого чересло вертикально розрізає ґрунтовий шар, а наконечник горизонтально підрізає пласт землі, піднімає його і за допомогою відвальної дошки відсуває убік, частково або повністю перевертаючи. Чересло могло використовуватися як робоча деталь самостійного орного знаряддя, і ставитися на знаряддя, що не має металевого наконечника, перед наральниками симетричних рал і асиметричними лемешами плугів з відвалом.

Основною тяговою силою при оранці була велика рогата худоба, наприклад воли. На них одягали дерев'яне ярмо або напівжорстку упряж, а на коней – тільки упряж. Мабуть, салтівці не використовували коней як тягову силу для рілля. Застосування коня в цій якості на території Східної Європи відноситься до початку II тис. до. е. Ярмо, яке використовували салтівці, відрізняється тим, що воно має довгу пряму верхню перекладину. Орне ярмо з'єднувалося з гряділем під верхньою планкою ярма. У нього, на думку В. К. Міхеєва, замість отвору посередині були нарізи, обмежувальні кілочки або дерев'яні дощечки для шкіряних сполучних ременів, кільця та інші пристосування, що скріплювали верхню планку з кінцем гряділя, що з'єднувався з ярма. На кінці гряділя були вирізи, отвори; кілочки, гачки та інші пристрої (рис. 5, 10-12). Ярмо з Пліски мало чотири бічні стрижні, по два на кожній стороні, в які пропускалися обручі з гнучкого дерева. Воно було без нижньої планки і кріпилося до гряділю за допомогою одного із зазначених способів. Зазвичай ярмо виготовлялося з легкого дерева, наприклад, липи¹. Салтівське ярмо могло відрізнятися від давньоболгарського, тому що етнографічно встановлено, що, хоча певні типи ярма характерні для тих чи інших територій, в тому самому регіоні ці знаряддя бувають і різнотипними².

¹ Маринов В. Принос към изучаването... С. 99.

² Михеев В. К. Подонье в составе... С. 93.

До орних знарядь можна зарахувати деякі салтівські тесла-мотики, які були універсальними (рис. 7, 29; 8, 48; 9, 15). Частина з них мала коротку колінчасту рукоятку і застосовувалася як деревообробний інструмент та землеробське знаряддя для додаткової обробки землі після оранки. Крім того, тесла служили для очищення рал і плугів від грудок ґрунту, що прилипли до них, трави. Тесла-мотики на довгій дерев'яній ручці використовувалися як інструмент для керування тягловими тваринами. З цією метою вживали і палиці з порожнім наконечником з рогу сайги чи благородного оленя. Вони відзначені тамгами, на них нанесені зображення риб та тварин: осла, коня, оленя¹.

Мотики та заступи використовувалися для різних земляних робіт. Вони зустрічаються у закритих комплексах разом із наконечниками рал та плугів, череслами, серпами. Вушні мотики – масивні сільськогосподарські знаряддя праці вагою до 1 кг (рис. 10, 1-8). Численні знахідки цих знарядь праці зафіксовані на слов'янських і прилеглих землях у матеріалах пам'яток другої половини I – початку II тис. н. е. Мотиками розбивали грудки землі з дерном, рубали коріння дерев, викорчувували пні. Найчастіше мотики використовувалися в садівництві, городництві, виноградарстві².

Значно рідше на пам'ятниках салтівської культури трапляються залізні окування дерев'яних заступів. Відомі два типи оковок: виїмчасті та прямокутні. Виїмчасті оковки овальної форми, що охоплюють дерев'яну лопату знизу та з боків, були без вушок або з двома бічними вушками та отворами в них (рис. 11). Прямокутні окування кріпилися до дерев'яної основи двома-трьома залізними заклепками³. Але найбільшого поширення виїмчасті оковки набули у слов'янських землях, причому аж донедавна ними користувалися на території України. Оковки другого типу не мають аналогій у давньослов'янських пам'ятниках. Вони знайдені в басейні середньої течії Сіверського Дінця, де слов'янський вплив був слабшим, ніж у прикордонних

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 94.

² Там само. С. 96.

³ Лаптев А.А. Средневековые оковки заступов... С. 18.

із Хозарією землях.

Цикл сільськогосподарських робіт, пов'язаний із обробкою землі, завершувався боронуванням. Дерев'яні борони з'явилися одночасно з упряжними орними знаряддями¹. Зазначимо, наявність різних знарядь боронування пояснювалося неоднаковими ґрунтовими характеристиками і системами землеробства. Під час робіт безвідвальним ралом на староорних землях оранка була неглибокою. Поверхня орного поля ставала відносно м'якою та пухкою, дрібнокомковою. На такому полі могли використовуватися найпростіші знаряддя боронування, в конструкцію яких входили дерев'яна основа для скріплення гілок хмизу та пристосування для прикріплення тягової сили. Існували, ймовірно, і більш примітивні знаряддя боронування, але вони не могли використовуватися при глибоко зораному плугом ціліні, тому що не згладжували поле і не очищали його від бур'янів. Перед посівом насіння або після потрібно розпушувати ґрунтовий шар. Для цього використовували борони з дерев'яними, а пізніше залізними зубами. Тому поява дерев'яних рамних борін із дерев'яними зубами слід пов'язувати із застосуванням знарядь плужного типу з череслом та дерев'яним відвалом.

Основним знаряддям збирання зернових культур був серп. У Подонні на ряді поселень знайдено понад 100 прим. цих знарядь праці. Салтівські серпи становлять одну з найбільших у Східній Європі колекцій середньовічних знарядь збирання врожаю. Основою колекції є серпи (понад 80 прим.), виявлені на поселенні Маяки.

Користуючись загальноприйнятими ознаками характеру вигину леза (рис. 12, 1), всі серпи салтівської культури можна розділити на групи, підгрупи та типи. Групи виділяються за способом скріплення металевої частини знаряддя з дерев'яною або кістяною рукояткою: група I – стовпчикові (рис. 12, 2-7), за чисельністю вони становлять приблизно 1/3 всіх знайдених серпів; II – черешкові (рис. 12, 8-16), до них відноситься більше

¹ Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. Москва, 1971. С. 52.

50% всіх знайдених серпів; III – складні (рис. 13, 1-8). Групи поділяються на підгрупи: підгрупа А – асиметричні серпи з вершиною дуги леза, зміщеною до кінця клинка; Б – симетричні серпи; В – асиметричні серпи, у яких вершина дуги леза зміщена до початкової частини клинка.

Молотьба здійснювалася у різний спосіб. Щоб отримати зерно для нового посіву, снопи обмолочували «сиромолотом» або «сиробоем». Снопи вдаряли колоссям об землю чи дерев'яну стійку, через що з колосків випадали найзріліші та найважчі зерна, придатні для посіву. Домолочування таких снопів та обмолот звичайних снопів для одержання харчового зерна здійснювалися за допомогою дерев'яних прямих або коліноподібних вигнутих палиць, а пізніше ланцюгів. Точний час появи ланцюга не встановлено, але припускають, що він виник при ріллі землеробства¹. Примітивність цієї зброї, що сягнула наших днів, дозволяє вважати, що в період раннього середньовіччя користувалися подібним ланцюгом. Іншим способом молотьби був обмолот ногами тварин, возом та дошкою-м'ялкою. Він широко застосовувався на території Лівобережної України, де молотили табунами коней та «українськими возами»². Поряд з молотьбою ногами тварин, що набула поширення в тій чи іншій місцевості, застосовувалася і молотьба ланцюгами. Застосування ланцюга обумовлювалося тим, що, наприклад, на будівельні потреби була потрібна ціла, а не ламана солома.

Переробка зерна на борошно та крупу проводилася на ротаційних млинах, ручних поставах із кам'яними легкими жорнами. Останні виготовлялися з місцевих порід каменю – черепашика, пісковика та кварциту, якими багатий басейн Сіверського Дінця³.

За конструктивними відмінностями жорнового каміння салтовські ручні постави можна розділити на дві групи. Групу I складають жорна без заглиблення під порхлицю, а групу II – з поглибленням для порхлиці. За

¹ Краснов Ю. А. Раннее земледелие... С. 81-82.

² Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців. Київ, 1971. С. 97-98.

³ Турлей Г. Ф. Полезные ископаемые бассейна р. С. Донец // Геологический очерк бассейна реки Донца. Харьков-Киев, 1936. С. 188.

спеціальними пристроями для обертання верхнього жорна вони поділяються на дві підгрупи. Діаметр жорен дорівнює 37-57 см при середній товщині – 6-9 см. Верхній край отвору для засипання зерна приблизно вдвічі більше нижнього (рис. 14, 11). Поява ручних жорен з пазом для порхлиці відноситься до VI ст. н. е.¹. Знахідки жорен, що належать до кінця I тис. н. е., дуже численні². Салтівські постави з заглибленням у верхньому камені оберталися короткою дерев'яною ручкою-важелем. Подібна конструкція жорнового млина-постави зафіксована в українців та інших народів³. Важливо, що в матеріалах салтівської культури є одна знахідка залізної порхлиці у вигляді металевго бруска довжиною 12,7 см і шириною 2,3 см з потовщенням в середній частині, на якому розташоване конусоподібне заглиблення діаметром 1,0 см і глибиною 1,5 см (рис. 15, 1). Порхлиця виявлена при розкопках Маяків, де було знайдено і металевий наконечник з округлою конусоподібною головкою для опорної дерев'яної осі постава, що збігається за розмірами з заглибленням у порхлиці (рис. 15, 1a). Верхнє каміння з поглибленням трапляється і на пам'ятниках ранньослов'янської роменської культури, наприклад, на Донецькому городищі⁴. Знахідки жорен на Новотроїцькому городищі пояснюються близькістю пам'яток до салтівської культури⁵. Водночас знахідки верхнього каміння жорен без поглиблення для ручки на пам'ятниках салтівської культури говорять про те, що найближчими сусідами салтівців було населення ранньослов'янської роменської культури. Взаємне проникнення жорнових постав різних конструкцій дозволяє висловити припущення про присутність салтівського населення на ранньослов'янських поселеннях і, навпаки, – ранньослов'янського населення на поселеннях салтівської культури.

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 99.

² Минасян Р. С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // Археологический сборник. Ленинград, 1978. Вып. 19. С. 47-85.

³ Руденко С. И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. Москва-Ленинград, 1955. Рис. 84.

⁴ Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне. Киев, 2010. С. 28.

⁵ Там само. С. 110.

Поряд із землеробством однією з основних галузей сільського господарства у населення салтівської культури було скотарство. Ці дві галузі господарства тісно взаємопов'язані і доповнювали одне одного.

У різні періоди історії Подонців'я і залежно від типу поселень співвідношення між поголів'ям дрібної та великої рогатої худоби змінювалося. Для ранньої форми розвитку поселень (стійбищ) показники такого співвідношення відсутні. Остеологічні залишки на місці кочовищ дають можливість говорити про переважання дрібної рогатої худоби. У лісостеповому Подонців'ї і на берегах степових річок, де більшість населення вела осілий спосіб життя, взимку практикувалися підгодовування худоби та її утримання у спеціальних господарських спорудах. Про стійлове утримання худоби свідчать тваринницькі приміщення, виявлені при розкопках Карнаухівського поселення¹ та на Середньому Дінці².

Слід зазначити, що на салтівських поселеннях з яскраво вираженою осілістю виявлено більше кісток великої рогатої худоби, ніж інших видів тварин. Наприклад, на Правобережному Цимлянському городищі вони становлять 39 %, Карнаухівському поселенні – 30 %, Дмитрівському селищі – 29 %, поселенні Рогалик – 48,6 %, у Підгаївці та Новолимарівці відповідно 45,6 % та 59,8 %, на Верхньому Салтові – 44,5%, Маяках – 31%. Але ці дані ще не є доказом чисельного переважання великої рогатої худоби. Аналіз кісткового матеріалу з Маяцького археологічного комплексу показав, що тут найбільше налічувалося особин дрібної рогатої худоби (овець та кіз), потім свиней та великої рогатої худоби. Але з точки зору отримання м'яса перевага надавалася розведенню великої рогатої худоби, потім коней, свиней і, нарешті, дрібної рогатої худоби³.

Кісткові залишки коней становлять 24 % остеологічного матеріалу з Цимлянського городища, 18 % – з Карнаухівського поселення, 24 % – з

¹ Ляпушкин И. И. Карнауховское поселение // МИА. 1958. № 62. С. 269.

² Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. 1981. № 4. С. 122.

³ Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство... С. 54.

Дмитрівського селища та 29 % – з Верхньосалтівського поселення¹. Салтівці використовували коней в основному для верхової їзди та як гужовий транспорт. У кочівників на стадії осідання в деяких випадках один кінь міг служити для верхової їзди і як тяглова сила колісного транспорту, а можливо, і санного. Для цього застосовувався напівжорсткий дерев'яний хомут, обмотаний м'яким матеріалом, що захищав шию коня від розтирання. В аварський період у Європі набули поширення м'якіші хомути з ременів, скріплених кістяними з'єднувачами². Як тяглову силу колісного транспорту населення салтівської культури використало і волів.

Серед археологічних матеріалів салтівської культури значне місце посідають предмети, пов'язані зі скотарством. Кінське спорядження, що супроводжувало чоловічі поховання та поховання коня, зустрічається у могилах не тільки воїнів-вершників, а й землеробів-вершників, воїнів-скотарів. Це підтверджується матеріалами розкопок поселення Маяки. До комплексу речей, знайдених у схованці біля поховання № 34, входили пара стремен, пряжки від збруї, вудила, серп та коса. У комплексі № 6 містилося чотири серпи, коса, струг, три стремени, два вудила та спис³. Ці знахідки вказують на те, що землероби та скотарі мали коней, основна частина спорядження яких (стремени та вудила) не відрізнялася від спорядження коней у воїнів-вершників. Про розвиток конярства свідчать предмети матеріальної культури, наприклад, зображення коней на кістяній шийці від бурдюка з Верхньосалтівського могильника. Подібні зображення коней зафіксовані на малюнках із Плиски, Преслава та Мадари⁴.

Для стриножування коней застосовувалися залізні кінські пута (рис. 15, 12). Вочевидь, залізні пута для коней мала заможна частина населення, інші використовували пута з ременів. Мало відрізняються від салтівських й

¹ Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство... С. 63.

² Михеев В. К. Подонье в составе... С. 83.

³ Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселений салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969. Л. 18.

⁴ Овчаров Д. Средновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 92-98.

давньоруські пута XI-XIII ст.

Найбільшого розвитку населення салтівської культури Подонців'я отримала така галузь скотарства, як вівчарство. Воно було головним заняттям стародавніх болгар на стадії табірною кочування і відіграло велику роль після їхнього переходу до осілого способу життя. Це підтверджують письмові джерела, а також кісткові залишки, предмети та знаряддя, пов'язані з вівчарством, які виявлені під час розкопок салтівських пам'яток. До таких предметів належать металеві ботали та пружинні ножиці. Розрізняються три типи ботал: дзвонові (рис. 15, 13), циліндричні (рис. 15, 14) та трапецієподібні (рис. 15, 15). Найбільшого поширення набули трапецієподібні ботали. Застосування ботал пов'язане з пастушим скотарством, яке було пов'язане з певними труднощами при випасі стад. Ботала одягали на овець і кіз, а іноді і на велику рогату худобу за допомогою шкіряного ремня або дерев'яного обруча, щоб не пошкодити шию тварин (рис. 15, 16). Попередньо перев'язь покривали жиром, олією, дьогтем. Зазвичай найбільші ботала одягали на ватажків, які могли відокремитися від стада.

При розкопках салтівських пам'яток трапляються знахідки про «овечих» пружинних ножиць, які призначалися для стрижки овець (рис. 15, 11).

Для забою худоби салтівці у великій кількості використовували ножі різних типів¹. Серед них виділяються ножі з вузьким та довгим (до 42 см) лезом і довгою (до 11,5 см) металевою ручкою, що закінчується петлею (рис. 15, 17–20).

Переконаливим підтвердженням існування, розвиненого скотарства та стійлового утримання худоби є численні знахідки кіс. Найбільше цих знарядь (20 прим.) виявлено на поселенні Маяки. За конструктивними особливостями вони поділяються на дві групи: група I – коси з відігнутою п'ятою та шипом

¹ Міхеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи) // Питання історії народів СРСР. 1967. Вип. 4. С. 163—171

на ній (рис. 16, 1–6) та група II – безп’яткові коси з отвором у початковій частині клинка (рис. 16, 7–10). У кожній групі розрізняються дві підгрупи клинків: А – прямі, Б – вигнуті.

Очевидно, салтівські коси мали різне призначення. Кут нахилу п’яти до лінії леза дозволяє віднести коси групи I не до власне кіс, а до так званих коротких ків-півкісок або горбуш з короткою рукояткою. Такі знаряддя добре відомі за етнографічними та іконографічними матеріалами Євразії. При археологічних дослідженнях виявлено як металеві клинки коротких кіс, так й цілі коси з дерев’яними ручками, і навіть окремі ручки до клинків. Велике значення для покосу мали інструменти, що використовувалися при заточуванні кіс: невелике наковадло, молоток та брусок. Ці предмети зустрічаються на пам’ятниках салтівської культури. Спеціальна ковадла – металева бабка знайдена в Маяках. Аналогічна ковадла виявлена на ранньослов’янському Новотроїцькому городищі¹. Ця найпростіша форма відрізняється від пізніших відсутністю спеціального упору.

Опрацьований нами археологічний матеріал і дані писемних джерел дають змогу говорити про доволі високий рівень розвитку сільського господарства, як у носіїв салтівської культури, так і слов’янського населення періоду раннього середньовіччя Лівобережної України. При цьому слід відзначити, що і те й інше населення займалося, як землеробством, так і приселищним скотарством (останнє відіграло більш значну роль у салтівців). Для обробки землі обидві групи населення використовували плуги та дерев’яні рала з залізним наральником, а також мотики. Збір врожаю проводився за допомогою серпів та кіс-горбуш. Основними культурами, які вирощувало населення Лівобережної України були: пшениця, ячмінь, жито, просо та конопля. Провідне місце в стаді займала велика та дрібна рогата худоба, свині та коні. При цьому коні в процентному відношенні більше представлені у стаді салтівців, тоді як свині у носіїв слов’янських культур.

¹ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... Рис. 11, 5.

Розділ 2. Металеві речі та технологія виробництва

Важливу роль в житті кожного населення відігравала обробка металів і в першу чергу чорна металургія. Якщо кольорові метали використовувалися для виготовлення головним чином прикрас, то з заліза вироблялися знаряддя праці для різних галузей господарства та для військової справи.

На пам'ятниках пеньківського типу знайдено вироби із чорних та кольорових металів. Серед сільськогосподарських знарядь праці – залізні наральники з поселень Задонецьке, Черемушна та інші. Відомі знахідки залізних серпів із поселень Осипівка, Більськ, Чернеччина, мотик – із поселень Багате, Хитці, а з предметів озброєння зустрічаються вістря списів та стріл на поселеннях Суха Гомільша, Багате, Соколове та ін. На поселеннях нерідкі знахідки залізних ножів із прямою спинкою та плоским черешком¹.

На поселеннях Черкаський Бишкін, Шосейне, Більськ, Черемушна та ін. знайдені бронзові та срібні фібули різних відів², серед них зустрічаються пальчаті, пластинчаті, антропоморфні та зооморфні, цільнолиті дунайського типу. Серед виробів з кольорових металів доволі часто зустрічаються браслети з потовщеними кінцями, зокрема на поселеннях Занки, Нижній Бишкін, Гайдари (рис. 17), пряжки з поселень Задонецьке, Черкаський Бишкін та зооморфні та антропоморфні фігурки з поселень Чернеччина та Мартинівка.

Про значне поширення розвитку чорної металургії у населення пеньківської культури свідчать числені знахідки пунктів зі слідами залізобного виробництва. Так, наприклад, на поселеннях Хитці, Суха Гомільша та ін. виявлено залізні шлаки. Залізоплавильні горни досліджені на таких пам'ятках, як Занкі, Задонецьке та інших місцях. Вони розміщувалися на околицях поселень неподалік води. Ці горни являли собою невелику овальну або майже круглу в плані піч із звуженою верхньою частиною і

¹ Археология Украинской ССР... С. 159.

² Скирда В. В., Володарець-Урбанович Я. В. Знахідки пеньківської культури із поселення Черемушна // Археологія. 2019. №3. С. 85.

будувалися з вогнетривкої глини з домішкою піску. Дослідженнями виявлено, що внутрішні поверхні домниць ошлаковані під впливом вогню.

Серед розрізнених слідів металургійного виробництва на пеньківських пам'ятниках привертає увагу Гайворонський металургійний центр. Він розташований на безіменному острові Південного Бугу між селами Солгутов та Гайворон. За два археологічні сезони там розкопано 3000 м площі та виявлено 25 виробничих печей, котрі розміщувалися по дві-три поряд. За функціональним призначенням вони діляться на чотири агломераційні печі, у яких проходив процес збагачення руди, і горни для виплавки заліза, яких налічується 21 одиниця¹. Перші - овальні у плані розмірами 1,2 x 1,4 м. Їхні поди нахилені до гирла та припичної ями. Усі горни з Гайворону глинобитні, наземні, шахтного типу. Вони круглі або овальні в плані із зовнішнім діаметром 0,4-0,45 м. Окремі збереглися на висоту до 0,6 м. У домницях були зроблені гирла шириною близько 20 см, у деяких з них збереглися отвори-люфти діаметром близько 2,5 см, що розміщувалися на висоті 30-35 см від основи (рис. 18). У середині печей стіни покриті накипами шлаку².

Серед досліджених горнів: 16 – з циліндричним колосником та гирлом на рівні стародавньої поверхні; три з гирлом, зробленим із двох поставлених на ребро кам'яних плит; два з кам'яними цоколями на підставі. Подібні домниці відкриті також в Чехословаччині³. Крім виробничих комплексів у Гайвороні виявлено кілька круглих ям, у яких зберігалися запаси руди⁴.

Основним джерелом до вивчення рівня розвитку ковальства у племен пеньківської культури є готова продукція, асортимент якої досить значний. На жаль, ні на одному з поселень пеньківського типу, що піддавалися розкопкам, не знайдені залишки кузень, хоча іноді при розкопках

¹ Бідзіля В.Й. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бугу // Археологія. 1963. Т. 15. С. 124-144.

² Приходнюк О.М. Пеньковская культура (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж, 1998. С. 28.

³ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. 1953. № 32. С. 30-31, рис.6, 3.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 159.

зустрічаються ковальські інструменти – зубила, пробійники, маленькі ковадла (Суха Гомільша, Осипівка, Хитці). Однак масштаби виплавки заліза свідчать про місцеве виробництво ковальських виробів¹.

Металографічний аналіз ковальських виробів з ареалу поширення пеньківської культури проводився Г. А. Вознесенською та В. Д. Гопаком. Для цього були взяті зразки виробів із поселень Нижній Бишкін, Занки, Задонецьке та ін. Загалом пеньківські ковальські вироби відрізняються простотою технологічних характеристик. Майже всі предмети відковані із кричного заліза чи неоднорідної сирцевої, переважно м'якої сталі. Трапляються предмети, відковані з металевого брухту. З технологічних прийомів, що покращують робочі якості знарядь праці, трапляється термічна обробка виробів².

Ковальське виробництво населення пеньківської культури мало ремісничий характер, про що говорить рівень ковальської техніки. У племен пеньківської культури відбувався процес відокремлення металургійного виробництва від ковальської обробки металу та перетворення їх на самостійні галузі ремесла, про що свідчать матеріали Гайворонського металургійного центру. Існування таких центрів свідчить про поділ праці, що зростає, про наявність робочого колективу, що володіє професійними навичками, про розширення ринку збуту ремісничої продукції³.

На пеньківських пам'ятниках, порівняно з іншими слов'янськими старожитностями ранньосередньовічного часу, нерідко зустрічаються вироби з міді, бронзи та срібла. Найчастіше вони зустрічаються в Середньому Подніпров'ї, де, як вважають дослідники, були центри з виготовлення пальчатих фібул⁴.

¹ Телегін Д. Я., Беляева С. О., 1975. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. Вип. 18. С. 99.

² Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII—X вв. // СА. 1979. № 2. С. 70-76; Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепро-Днестровского лесостепного междуречья в VI-XIII вв. н. э. Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. Киев, 1976. С. 12.

³ Археология Украинской ССР... С. 164.

⁴ Скирда В. В., Володарець-Урбанович Я. В. Знахідки пеньківської культури... С. 91.

Житла-майстерні, пов'язані з бронзолivarною справою, виявлені на поселеннях Хитці, Чернеччина, Соколово та на інших пам'ятках. Швидше за все, сільські ювеліри не були ремісниками у повному значенні цього слова, а поряд із зайнятістю в інших сферах виробництва займалися виготовленням прикрас. Оскільки робота з металами вимагала специфічних навичок, то, можливо, що сільське ювелірне, ковальське та металургійне виробництво було сконцентровано в одних руках¹.

У майстернях знайдені тиглі для плавки бронзи, лячки та ливарні формочки. Біля вогнища або печі у таких спорудах повсюдно зустрічаються сліди ливарного процесу у вигляді накипів бронзи на поверхні пода або на підлозі біля опалювальної споруди.

Судячи з наявних знахідок лиття було основним прийомом роботи з кольоровими металами. Технікою лиття виготовлялися пальчасті фібули, скроневі кільця, антропоморфні зображення тощо. Пеньківські ювеліри під час роботи з кольоровими металами застосовували техніку кування, обпилювання, шліфування, тиснення тощо².

На території Європейського лісостепоного прикордоння сировинна база була відсутня, тому місцеві ювеліри працювали на привізній сировині, що надходила у вигляді злитків. Два таких зливки знайдені на поселенні Хитці та на городищі Селіште. Крім того, для ювелірного лиття використовувалися й поламани речі із кольорових металів³.

На відміну від пеньківців археологічних свідочств про металургійне виробництво у носіїв колочинської культури значно менше. Говорячи про чорну металургію слід зазначити, що зняряддя переважно виготовлені із заліза чи сталі. Із залізних предметів побутового призначення при розкопках знайдено ножі з прямою або слабо вигнутою спинкою, шила, різні залізні кільця. На городищі та селищі Колочин виявлено залізні рибальські гачки,

¹ Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 39.

² Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст. Київ, 1980. С. 69.

³ Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. 1996. Т. 5. С. 388-390.

уламок коси, пішня, долото, наконечники копій та дротиків¹. З Тайманова походить фрагмент залізного сошника. У Колочині знайдено скарб, у складі якого було чотири серпи з дугоподібно зігнутою робочою частиною. На селищі Смольянь виявлено фрагмент вудил. Наконечники копій зустрінуті у Княжинському могильнику. З поселення Хохлов Вір походить трилопатекий наконечник стріли з уступом при переході від вістря до живця. Він важливий для хронології колочинських старожитностей, оскільки подібні наконечники були поширені лише у другій половині VI-VII ст. (рис. 19).

Рівень ковальського ремесла, за даними металографічного аналізу, є порівняно невисоким, типовим для культур лісової зони Східної Європи. Значна кількість домішок, рідкісне застосування сталі, слабе використання термообробки зближують колочинські вироби з чорного металу з металообробкою київської культури та північних пам'яток зарубінецької культури. Незначне поширення бронзових прикрас, мабуть, може свідчити про невисокий рівень ливарної справи, обумовленої відсутністю місцевої сировинної бази².

Більш численними є вироби з кольорових металів, представлених деталями одягу та прикрас. В одному з жител поселення Целіків Бугор знайдено бронзову квадратну пряжку з округлими виступами на кутах. По північнокавказьких аналогіях вона датується V-VIII ст.³. З Посудичів походить бронзова пластина з різьбленим гратчастим орнаментом, яка має аналогії пам'ятниках третьої чверті I тисячоліття зв. е. у Подунав'ї та на Боспорі. У могильнику Смяч знайдено залізну овальну пряжку з довгим, загнутим на кінці язичком і бронзову круглу бляшку із зубчастим краєм і зі шпешком, що мають аналогії в старожитностях V-VI ст.⁴. При розкопках Колочинського городища виявлено невеликі бронзові трапецієподібні завіски, прикрашені пунсонним орнаментом. У Княжинському могильнику

¹ Симонович Э. А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 131-132.

² Археология Украинской ССР... С. 172.

³ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград, 1981. С. 42-46, рис. 14.

⁴ Горюнов Е.А. Ранние этапы истории... С. 47.

знайдено дві залізні пряжки та бронзове товстодротяне колечко. Чотири поясні пряжки походять із Леб'яжинського могильника. Серед них є В-подібні пряжки, що належать до V-VII ст. На поселенні біля с. Великі Будки у верхів'ях Сули знайдено бронзовий браслет із потовщеними орнаментованими кінцями, що відноситься до VI ст.¹. Фрагменти браслетів з потовщеними кінцями виявлено також у кількох похованнях Леб'яжинського могильника та у могильнику Усох.

На могильнику Кветунь знайдена щиткова фібула з поперечинами, яка має прибалтійські аналогії V-VI ст.. Предмети з виїмчастою емаллю неодноразово зустрінуті в ареалі пам'яток колочинського типу, але не становлять особливостей цього ареалу. Подібні прикраси відомі на широкій території від південно-східного узбережжя Балтійського моря на північному заході до Середнього Подніпров'я та Окського басейну на півдні та сході².

На колочинських поселеннях і в могильниках, що знаходяться в південних районах їх ареалу, виявлені предмети, відомі за середньодніпровськими скарбами типу Мартинівського і пеньківськими поселеннями. На могильнику Леб'яже знайдено пряжку з обіймою, серпоподібну бляшку з округлим вирізом і двома гострими куточками, прорізні бляшки, прорізну накладку на ремінь. Усі вони мають близькі аналогії в скарбах VI-VII ст. – Мартинівському, Новосуджанському, Хацькінському³.

В області поширення колочинських пам'яток знайдено і пальчасті фібули (рис. 19), які, як і поява тут напівземлянкових жител з піччю в кутку та глиняних судин празько-пеньківського вигляду, свідчать, мабуть, про інфільтрацію сюди слов'янського (антського) населення⁴.

Говорячі про розвиток чорної металургії сіверянських племен

¹ Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. з. Киев, 1985. С. 94.

² Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ, 2012. С. 220.

³ Терпиловский Р. В. Колочинская культура... С. 95.

⁴ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 229.

волинцівської культури, дослідники, які займалися їх вивченням, відзначають вкрай рідкі випадки знахідок предметів озброєння та знарядь праці. Серед залізних артефактів найбільш чисельними виявляються знаряддя праці, представлені косами, наральниками, ножами, серпами тощо. Зокрема, за приклад можна взяти асортимент залізних знарядь праці, знайдених О. В. Сухобоковим під час розкопок Битицького городища. Так, дослідником було виявлено два наральники, три чересла, які представлені втульчастим та черешковим типами, по п'ять екземплярів кіс та скобелів, 12 сокир, 23 ножі та 26 серпів. В цілому дослідником на згаданій пам'ятці було виявлено понад 200 залізних предметів господарського призначення (рис. 20).

Значно меншою кількістю представлені предмети озброєння, такі як наконечники стріл та списів і фрагментами кольчуги. Зокрема, з предметів озброєння та спорядження можна назвати наконечники списа, знайдені на Битицькому городищі, дротик та кольчужні пояси, залізні та бронзові пряжки, обоймиці та оковки від піхв меча чи шаблі з Волинцевського могильника. В значній мірі кількість знахідок залізної зброї на пам'ятках волинцівської культури було збільшено завдяки розкопкам в 80-их роках минулого століття О. В. Сухобоковим на Битицькому городищі (рис. 21) та Волинцевському поселенню. Це дало змогу в повній мірі висвітлити екіпіровку сіверянських воїнів того часу, яка складалася з двох частин – наступальної та захисної зброї. Зокрема, на згаданих пам'ятках було знайдено наступні елементи воїнського спорядження: вудила та стремена, поясні та збруйні пряжки, щит, сулиці, кистень, булава, кинджал, шабля, дротики та вістря списів і стріл¹.

На волинцівських пам'ятках також зустрічаються також невеликі залізні побутові предмети: бритва, пряжки, туалетні пінцети².

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове... С. 25.

² Археология Украинской ССР... С. 198.

Судячі з наведених даних залізо- та металообробне ремесло займали важливе місце в господарстві носіїв волинцівської культури VII–VIII ст. Важливі дані про рівень розвитку у них ковальства було отримало після проведення металографічного аналізу тридцяти залізних артефактів з Волинцевського поселення. Цим аналізом було доведено, що основними видами сировини були пакетний метал, сирцева сталь та кричне залізо, яке переважало. Під час виготовлення залізних предметів, волинцівські ковалі використовували технології зварювання сталевних смуг та цементації. В цей же час, за визначенням фахівців, з'являються нові конструктивні рішення, які вподальшому надовго визначають напрям розвитку ковальського ремесла у слов'ян Лівобережної України¹. При аналізі металу з Волинцевського поселення Г. О. Вознесенська звернула увагу на те, що один з ножів був виготовлений шляхом тришарового пакетного зварювання з цілеспрямованим підбором залізних й сталевих смуг і наступним закалюванням готового виробу. На її думку, це була одна з найраніших знахідок виробів такої технології серед старожитностей східних слов'ян. Але на думку О. В. Сухобокова, уніфікація і стандартизація технологічних схем у ковалів VII-VIII ст. на пам'ятках Лівобережної України, як і на поселеннях слов'ян інших регіонів Східної Європи, все ще була відсутня².

Займалися сіверяни цього часу й виготовленням предметів з кольорових металів. В основному це були бронза та срібло, які головним чином використовувалися для виготовлення прикрас та деталей одягу. Але при цьому вироби з цих металів є доволі нечисленими в похованнях, а на поселеннях він ще бідніший.

Зокрема, з таких прикрас можна назвати срібні антропоморфні й з рослинним орнаментом бляшки від поясного набору, знайдені в Ходосівці, бронзові та срібні дротяні браслети з розплющеними кінцями, які походять з Хар'ївського скарбу та Волинцівського могильнику. З цього ж могильнику

¹ Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства... С. 70-76; Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян... С. 17.

² Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове лівобережжя... С. 29.

походять також залізні персні. Найбільш повно набір прикрас представлений у Хар'ївському скарбі, що зберігався в горщику волинцівського типу: шийні гривни, підвіски, золоті й срібні сережки, поясні бляшки, антропоморфні фібули тощо¹.

На Битицькому городищі було знайдено відлиті та дротяні скроневі срібні та бронзові кільця, пластівчасті срібні браслети, срібні та бронзові бубонці. На його території при розчистці поховання було знайдено у 1988 р. намисто з перлин. На цьому городищі у 1984 р. також було знайдено скарб, який складався з багаточисленних намистин (серед них і з срібною фольгою) та унікальне намисто з спіралеподібних бронзових пронизок². Цікава сережка з краплеподібною скляною намистини з впаяним у неї бронзовим дротом з поселення Киселівка, котра має аналогії в ранньосалтівських пам'ятниках³. До ранньосалтівських предметів відноситься і уламок дзеркала, виявлений в одному з жител Сосницького поселення⁴.

Дані про розвиток чорної металургії у носіїв роменської культури, генетично пов'язаної з волинцівською також не вражають своєю повнотою. Однак залізоробне і металообробне виробництво займало велике місце у господарстві цих племен. Залізо виплавляли у горнах ємного типу, відкритих на Волинцівському поселенні. Про значні масштаби виробництва свідчить Гочевський металургійний центр, який займав площу 10 000 кв. м.

Слов'янські ковалі Лівобережжя володіли прийомами гарячого та холодного кування, ковальського зварювання, цементації та іншими прийомами, що дозволяло отримувати продукцію досить високої якості, диференційовано застосовуючи різні прийоми⁵.

¹ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 109-119.

² Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда... С. 95-102.

³ Баранов И. А. Средневековая литейная форма из Старого Крыма // СА. 1977. № 2. С. 242-246.

⁴ Археология Украинской ССР... С. 199.

⁵ Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян... С. 15.

Серед предметів побуту є різні залізні ножі, шила, ножиці, оковки лопат, калачеподібні кресала, дужки від відер, жорна, точильні бруски тощо. На багатьох роменських поселеннях під час розкопок було також виявлено широкий асортимент залізних знарядь праці. Ці знахідки доводять, що населення роменської культури переважно займалося сільським господарством. Підтвердженням цьому свідчать виявлені під час розкопок на різноманітних поселеннях та могильниках культури наступні знаряддя праці: долота, клиноподібні провушні сокири, серпи, вузько- і широколопатеві наральники, коси-горбуші, тесла-мотики (рис. 3-4). Особливо слід відзначити велику кількість знахідок залізних ножів, які зустрічаються майже на всіх пам'ятках. Серед інших залізних знарядь праці, які свідчать про різноманітні заняття роменців, було знайдено риболовні гачки, різці, ості, ложкорізи, медорізки тощо.

Предметів озброєння виявлено небагато. З роменського шару Донецького поселення походять залізні наконечники стріл, шабля раннього типу та бойові ножі¹. На Новотроїцькому городищі знадено уламок меча².

Про розвиток металоробного і залізобного ремесел говорить наявність стійкої форми предметів побуту, знарядь ремесників та землеробських знарядь. Асортимент цих предметів був невеликий, але при цьому в повній мірі задовольняв потреби северян, які займалися сільським господарством. Проведені дослідниками різноманітні аналізи дали їм змогу говорити про те, що носії роменської культури застосовували наступні технологічні прийоми: цементация, ковальське зварювання, холодне та гаряче кування тощо. Завдяки диференційовано використанню різних технологій сіверяни одержували досить високої якості для того часу.

Слід зазначити, що на Коробових Хуторах були виявлені залишки залізоплавильних горнів. Про місцеве виробництво заліза свідчать залишки

¹ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1961. С. 221.

² Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... С. 187.

шлаків та криць на городищах Ніцаха, Донецьке та Кам'яне¹. Додатковим підтвердженням місцевої металообробки можуть слугувати знахідки пробійника з Ніцахи та ковальських лещат з Решетників².

Займалися носії роменської культури і обробкою кольорових металів. Підтвердженням цьому є знахідки на Новотроїцькому поселенні та на Опішнянському городищі слідів обробки кольорових металів. Також про прикраси мешканців роменських поселень дають яскраве уявлення скарби – Суджанський, Івахніковський та два Полтавських (рис. 22). Знайдені на Новотроїцькому городищі два скарби містять виготовлені із срібла та бронзи пластинчасті браслети, шийні гривні, скроневі кільця, дротяні браслети, срібні та бронзові персні, сережки та підвіски салтівського типу.

В одному з курганних роменських поховань із трупоспаленням біля с. Кам'яне знайдено бронзову гривню, виготовлену з крученого прутика, скляні посріблені та позолочені багаточасткові намиста³. В інших похованнях тієї ж пам'ятки виявлені сіверянські скроневі спіралеподібні кільця, срібні антропота зооморфні бляшки та пряжка салтівського типу. Звичайною деталлю одягу роменського населення були бронзові посріблені бубонці та литі бронзові гудзики.

На підставі вивчення різних прикрас, знайдених на волинцівських та роменських пам'ятниках Дніпровського Лівобережжя другої половини I тис. зв. е., можна говорити про розвинене ювелірне ремесло. Майстри-ювеліри знали лиття, штампування за матрицями, на що вказують артефакти, знайдені на Новотроїцькому городищі, Волинцівському поселенню та в Хар'ївському скарбі. Ці майстри практикували наступні технології: пуансон, паяння, зварювання різних металів, спайку пластин у торець, різання ножицями тощо, про це свідчать дані Суджанського, Хар'ївського та Полтавських скарбів. Подібна різноманітність технологічних прийомів потребує

¹ Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 году. Харьков, 1958. Л. 16-17.

² Сухобоков О.В. Дніпроське лісостепове... С. 45.

³ Сухобоков О. В., Иченская О. В., Орлов Р. С. Раскопки у с. Каменное // АО 1977 г. Москва, 1978. С. 377-378.

особливих навичок та умінь, що свідчить про спеціалізацію ремісників, можливу при виділенні ремесла в окрему галузь¹.

За рівнем розвитку обробки металів, як і кераміки, яку ми розглядали у попередньому розділі, населення салтівської культури випереджало слов'ян Лівобережної України.

Важливе місце у господарстві салтівців займало металообробне виробництво. Поруч із різноманітною продукцією ремісників велике значення для характеристики ремесла має зброя, оскільки озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать передусім від досягнутого ступеня виробництва тих чи інших народів в різні часи. Найбільший внесок у вивчення цієї галузі господарства носіїв салтівської культури було зроблено харківським археологом В. В. Колодою². Готова продукція який завжди є свідченням розвитку місцевого металообробного виробництва. Його наявність має підтверджуватись існуванням сировинної бази в галузі розповсюдження продукції, залишками металургійного виробництва, спеціальних приміщень, інструментарієм ремісників та іншими факторами. І. І. Ляпушкін вважав, що через відсутність сировинної бази виплавка заліза на Лівобережній Україні не проводилася і воно привозилося з північних чи південних районів³. Однак цій території зафіксовано поклади залізняка, які розроблялися в давнину. Вони представлені бурим залізняком, розташованим гніздами в Донецькому басейні, та його різновидами: болотяними та озерними рудами, що є у лісостепу та степу. Ці залізні руди, що легко відновлюються, служили сировиною при сиродутном способі отримання заліза. Донецький басейн є основною областю залягання мідних руд двох видів, кожному з яких відповідає певний територіальний район. У межах Артемівсько-Слов'янської улоговини знаходиться родовище медистих пісковиків, а в районі Нагольного кряжа – поліметалів. Крім того, сировина

¹ Археология Украинской ССР... С. 207.

² Колода В.В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. Харьков, 1999. С. 164.

³ Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. 1958. № 62. С. 131-132.

надходила з Прикубання, Кавказу та Приуралля, де були великі родовища кольорових металів.

Металургійні печі для отримання заліза споруджувалися у місцях, розташованих поруч із водою та лісом. За конструкцією горни лісостепового варіанта салтівської культури відрізняються від горнів степового Подоння. Горни лісостепової зони у вигляді колб-тиглів грушоподібної форми робилися з вогнетривкої глини, що містила 30-40% кварцу. Їхні стінки були тонкими. Колба-тигель вкопувалась у ґрунтовий шар і попередньо обпалювалась. У процесі роботи застосовувалося штучне двостороннє дуття. Добре зберігся старосалтівський горн, виявлений 1968 р. на лівому березі Печенізького водосховища. Нижня частина горна, овальна в плані, має невеликі розміри – 26,5х51 см. Тут є сопельний отвір із залишками округлого наліпу та отвір для випуску шлаку. Середня частина, поступово звужуючись, переходить у плече, а потім у овальну (23х30 см) трубоподібну вертикальну горловину заввишки 26 см з отвором діаметром 1-1,5 см. Характер внутрішньої поверхні стінок горна неоднаковий. Низ заповнений товстим шаром залізного шлаку, у середній частині цей шар тонкий, але в горловині його немає – вона обпалена і оплавлена. Загальна висота горна дорівнювала 95-98 см (міхеев рис. 23, 1-5).

Залишки горнів у вигляді колб-тиглів знайдені у Харківській області – на Верхньосалтівському городищі, Старосалтівському селищі, на селищі № 2 біля Вовчанського городища, в урочищі Роганіна біля с. Верхній Бишкін та у Новій Покровці¹. Дещо іншу конструкцію мають гори салтівських металургійних центрів у степовому Подонні. Один із таких центрів знаходився у балці Городна біля с. Городище на р. Білої². Б. А. Шрамко вважає, що він виник ще за скіфських часів. Недалеко від нього

¹ Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. О салтовском типе сыродутного горна // СА. 1982. № 2. С. 168-175; Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. Металлургический комплекс у с Ездочного // Маяцкое городище. Москва, 1984. С. 261-270; Шрамко Б. А., Міхеев В. К. До питання про виробництво заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури // Вісн. Харк. ун-ту. 1969. № 35. Сер. іст. Вип. 3 С. 74-81.

² Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 133–135.

К. І. Красільников відкрив інший центр металургії салтівської культури, який розташований у верхів'ях річки Міус біля селища Кругле. Тут зафіксовано 20 металургійних горнів, три з них були досліджені в 1977 р. Вони являють собою шахти, повністю заглиблені в ґрунт. Стінки горнів робилися в льосовому суглинку з вогнетривкої глини, скріпленої арматурою з прутів. Товщина стін складала 7,0-15,0 см. У пухкому чорноземі стіни зводилися з глини і з зовнішнього боку обкладалися для міцності кільцем з каменів. Горни мають висоту 100–120 см. У плані шахта печі овальна, її внутрішні розміри біля дна – 110 x 150 см, форма – дзвонова. Конусоподібні стінки горнів звужуються у верхній частині до 90-100 см. На думку К. І. Красильникова, висота горнів досягала 150 см. Сторона горнів з отворами для випуску шлаків та подачі повітря через сопла виходила на робочий майданчик і в даний час розмита водою (рис. 23, б).

Головною метою металургійного процесу було отримання ковкого заліза чи сталі. Так як отриманий метал виявлявся нещільним і остаточно незвареним, його додатково обробляли ковалі¹. Салтівські ремісники отримували метал з різним вмістом та розподілом вуглецю. Вироби, виготовлені з рівномірно науглероженої сталі з 0,35–0,8 %, складають майже половину 175 досліджених зразків. Кількість середньовуглецевих та високовуглецевих виробів приблизно однакова. Про високу якість металу свідчить однорідність його складу (як правило, величина феритних, ферито-перлітних та перлітних зерен дорівнює 6–8 балам).

Металообробні майстерні відкриті у кількох місцях Подоння. Зокрема, до будівель ремісничого призначення належить приміщення II у Маяках. Від нього збереглася овальна у плані яма (2,2 x 1,3 м). Підлога ями заглиблена в материковий ґрунт на 50 см. З одного боку в яму вела сходинка, а з протилежної, на материковому останку висотою 25 см розміщувалося відкрите вогнище овальної форми (1,2 x 0,7 м). Стіни вогнища були обкладені плитками сланцю. Вогнище заповнене золою, деревним вугіллям

¹ Колчин Б. А. Черная металлургия... С. 44.

та шматочками залізної окалини. На ділянці навколо будівлі знайдено залізний шлак та ковальська продукція. Можна припустити, що споруда мала наземну конструкцію з ямою для підходу до осередку. Майстерня з ковальським горном була відкрита К. І. Красильниковим у селі Підгаївка в басейні середньої течії Сіверського Дінця. Напівкруглий у плані горн (розміри 1x0,8 м, висота близько 60 см), зроблений із жаростійкої глини, знаходився в кузні площею 27 кв. м. Кузня входила в єдиний житлово-виробничий комплекс ремісника, що складається з трьох приміщень¹. Очевидно, салтівські приміщення цього призначення (за винятком кузні з Підгаївки) були стаціонарними легкими наземними спорудами з відкритим горном. Такі горни відомі у киргизів. Вони розташовані в прибудовах до будинків майстрів, а влітку і в юртах².

Велике значення для розуміння характеру залізоробного виробництва має відкрите в Маяках житло IV. У ньому знайдено череп людини, який належав, очевидно, господареві житла, а також знаряддя праці: коса-горбуша, залізне шило та пробійник, напилек, тесло-мотичка та провушне тесло, кам'яні точильні бруски та ливарна форма для відливання сережок. Біля житла виявлено складені разом половинка кліщів, ковадло, пружинні ножиці та льодоступ. Очевидно, ремісник, котрий у цьому житлі, кував залізо, займався литтям виробів із кольорового металу, обробляв дерево і був господарем приселищного стада, котрій заготовляв корм зиму³.

Ковадла мали усічено-пірамідальну форму (рис. 23, 7-10). Вони різняться за розмірами та вагою. Найлегші з них важать 37 г, важкі – 5650 г. Для кування та витяжки металу користувалися молотами-ручниками. Молот-ручник із двома плоскими бойками знайдено у Маяках. Його вага 495 г (рис. 23, 11). Різного типу та ваги молотки-ручники (рис. 23, 12–15) служили для виробничих операцій у ковальській та ювелірній справі. Нагрітий метал та

¹ Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. 1981. № 4. С. 115-116.

² Бурковский А. Ф. Из истории техники металлического производства у киргизов // Ученые записки исторического факультета Киргизского гос. ун-та. 1958. Вып. 5. С. 88-89.

³ Михеев В. К. Результаты археологических работ в 1963 году. Харьков, 1964. Л. 4.

вироби витягували з горна, утримували та повертали на ковадлі шарнірними кліщами. Останні мали дві основні конструкції головок: з короткими щелепою та губами (рис. 23, 23-24) та з довгими щелепою та губами (рис. 23, 25). Метал рубали у нагрітому та холодному стані зубилами. Для рубання гарячого металу застосовували вушні зубила з дерев'яними ручками (рис. 23, 16); для слюсарних та ювелірних робіт – стрижневі зубила (рис. 23, 17–19); для прошивки металу значної товщини – масивні пробійники з дерев'яними ручками (рис. 23, 20), а для прошивки тонкого металу, головним чином кольорового – стрижневі пробійники без отвору під ручку. Ці пробійники використовували також при пробиванні отворів під заклепки в заготовках залізних котлів, ботал тощо (рис. 23, 21). Тонкі листи заліза та кольорового металу різали за допомогою шарнірних ножиць, що складаються з двох мечів (рис. 23, 26–28). Унікальною знахідкою з господарської ями на селищі салтівської культури у Вовчанську є гвоздильня довжиною 25 см із двома калібрами діаметром 1,0 та 0,7 см (рис. 23, 22). Робоча частина інструменту має міцну реберчасту конструкцію та держак для насадки дерев'яної ручки.

Якість металу, з якого виготовлялися ці інструменти, була високою. Мікродослідження зубил та ріжучих кінців ножиць для різання металу показало, що вони піддавалися термообробці на мартенсит.

Такі сільськогосподарські знаряддя, як наральники, робилися цілносталевими та звареними з мало- та середньовуглецевої сталі. Іноді застосовувалася термообробка лопатей цих знарядь (рис. 24, 6-10). Чересла виготовлені з двох-п'яти зварених шматків заліза (рис. 24, 11-12). Дані металографічного аналізу 30 серпів свідчать про існування різних прийомів виготовлення цих знарядь праці. Більшість серпів виготовлені з однієї металевої заготовки, рідше – з двох. Цікаво відзначити, що для виготовлення архаїчних горбушеподібних серпів використовували сталь різної якості, деякі серпи піддавалися термообробці на мартенсит. Черешкові серпи вковувалися із заліза та маловуглецевої сталі (рис. 24, 13–20), тесла-мотички – з цілноталізних заготовок, або з двох-трьох смуг металу з

виходом сталевий смуги на вістря інструменту. Термообробці піддавалися ті вироби, які застосовувалися як деревообробні інструменти (рис. 24, 21–29). Для виготовлення рибальських гачків використовувалася маловуглецева сталь (рис. 24, 56), господарського та побутового інвентарю (наприклад, виделок для вилучення м'яса з котлів, шампурів та шашличниць) – різні сорти металу (рис. 25). Найбільш масова залізна продукція на салтівських пам'ятках представлена ножами¹.

Майстерність салтівських ковалів та ливарників виявлялася під час виробництва металевих котлів, різних видів зброї. Так, виготовлення котлів було пов'язане з технічними труднощами, що полягали в отриманні тонких листів металу - жесті, вмінні робити математичний розрахунок при розкриванні заготовок і поводитися з ними під час нагрівання в процесі зварювання. Простішою операцією було додаткове скріплення зварених заготовок за допомогою заклепок. Про високий рівень металообробки свідчить виробництво зброї: шабель, бойових сокир, наконечників копій та дротиків, наконечників стріл, бойових ножів та кинджалів, кистенів. У багатих салтівських поховальних комплексах виявлено слабовигнуті шаблі, часто в зламаному чи зігнутому вигляді, що характерно і для інших ранньосередньовічних пам'яток Східної Європи². На цих шаблях є сліди вогню, тобто перед навмисним псуванням вони нагрівалися. На поселеннях шаблі зустрічаються рідко і лише у уламках, які іноді перековані в кинджали. Це говорить про те, що вони робилися не із заліза, а зі сталі. Металографічний аналіз зразків шабель та їх уламків із Верхнього Салтова та Маяків показав, що вони були цільносталевими з високим вмістом вуглецю (0,8–0,9%). Серед салтівської зброї виділяються сокири з довгим молоткоподібним та плоским обушком, з трикутним та виїмчастим лезом (рис. 24, 39-47). Металографічне дослідження 11 топірців вказує на різні

¹ Міхеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. 1973. Вип. 9. С. 90-99.

² Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. № 23. С. 135; Овчаров Д. Средновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 92-98.

способи їхнього виготовлення. Вони робилися суцільнометалевими чи зварними. Як вихідний матеріал застосовувалася сталь різної якості: нерівномірно науглерожена, мало- та середньовуглецева. Зазвичай сталеві смуги металу наварювали на кінчик леза (при цьому якість наварної сталі була вищою, ніж корпус сокири), потім проводилася наварка кінчика леза з наступним загартуванням і загартування цільностальних лез (на троостит, троосто-мартенсит і мартенсит).

Різні технологічні прийоми використовувалися при виготовленні наконечників списів та дротиків¹. Ножеподібні кинджали із середньовуглецевої сталі та побутові залізні ножі мають однакові технологічні схеми виготовлення. Зауважимо, що серед ножеподібних кинджалів немає залізних. Відомі салтівські наконечники стріл входять до типологічної схеми, розробленої О. Ф. Медведєвим². Робилися вони із заліза та служили для разового застосування. Підвищена твердість наконечника досягалася за рахунок наклепу. Деякі наконечники піддавалися гарту³. Плано Карпіні повідомляв, що татари гартували наконечники стріл у воді, змішаній із сіллю⁴. Про те, що кочівники самі робили луки та стріли, писав Гільйом Рубрук⁵.

Професійна орієнтація ремісників виробництва певного виду виробів підтверджується вивченням салтівських кистенів або бойових гир. У матеріалах салтівської культури відомі кистені кулястої та грушоподібної форми (рис. 26, 13-14). Сировиною для виготовлення служили залізо, бронза,

¹ Міхеев В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи) // Питання історії народів СРСР. 1967. Вип. 4. С. 163-171; Сухобоков О. В., Гопак В. Д. О железообработке у племен салтовской культуры // 150 лет Одесскому археологическому музею. Киев, 1975. С. 165-167.

² Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII- XIV вв. Москва, 1966. С. 168-184.

³ Колчин Б. А. Черная металлургия... С. 144-145; Шрамко Б. А., Петриченко О. М., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д. Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища // Нариси з історії техніки, . 1961. Вип. 7. С. 78.

⁴ Джиованни дель Плано Карпини. История монголов // Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 51-52.

⁵ Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1956. С. 101.

свинець і важка кістка, очевидно, ріг лося. За способом кріплення ременя або мотузки гирі поділяються на петельні та каналні. Петельні кистені робилися цільнокістяними, литими цільнобронзовими, художньо оформленими та комбінованими: кістяними із залізним стрижнем. Канальні кистені були цільнокістяними, цільнозалізними, литими цільнобронзовими та комбінованими – біметалевими: ядрище виготовлялося із заліза, а зовнішня оболонка – із бронзи. Як видно, біметалізм та художнє оформлення бойових гир виникають у степах Східної Європи раніше, ніж у слов'ян. У художньо оформленому литому бронзовому кистені з трупоспалення № 54 Сухогомольшанського могильника петля імітує вушко стремена, наголошуючи на даному випадку приналежність даного виду зброї кочівнику – кінному воїну. Це підтверджує також інвентар схованки VI біля поховання № 54, до складу якого входили два стремена, вудила, металеві деталі зброї, ніж та долото (рис. 26, 12). Тому має рацію А. Н. Кирпичников, який вважає степи Південно-Східної Європи центром поширення кистенів, звідки вони потрапили на Русь¹. Вудила та стремена робилися з окремих заготовок за допомогою вільного кування, застосуванням згинання, зварювання, прошивки отворів, скручування, гофрування. Зафіксовано численні випадки ремонту, особливо вудил, ковалями, які займалися не лише виготовленням, а й ремонтом виробів. Це були висококваліфіковані майстри, що спеціалізуються на виробництві кінського спорядження, що включало роботи з виготовлення пряжок, сполучних бляшок і наконечників для збруйних ременів.

Обробка кольорових металів у салтівців також знаходилася на дуже високому рівні. Це підтверджується чисельними знахідками артефактів з кольорових металів, знайдених під час розкопок різноманітних салтівських пам'яток. На пам'ятках лісостепового та степового Подоння виявлено зливки бронзи (Верхній Салтів) та свинцю (Суха Гомільша), мідні шлаки (Верхній

¹ Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX - XIII веков. Москва-Ленинград, 1966. Вып. 2. С. 59.

Салтів), шматки мідної руди (Саркел). Кольоровий метал розплавляли у тиглях, які знайдені на селищі Рогалик.

В результаті дослідження хімічного складу 142 предметів із Сухогомільшанського та 148 предметів із Верхньосалтівського могильників вдалося встановити рецептурні характеристики сплавів кольорових металів, що застосовувалися для виготовлення цих виробів¹.

Обробка даних, що відносяться до виробів із багатокомпонентних сплавів (Суха Гомільша – 40 виробів, Верхній Салтів – 51 виріб), за допомогою Q- та R-техніки факторного аналізу, а також результати кластерного аналізу показали, що ці предмети були виготовлені з вторинної бронзи без суворого дотримання певної рецептури. Таким чином, вироби з Верхньосалтівського та Сухогомільшанського могильників виготовлені за подібними металургійними рецептами. Існуючі відмінності незначні: у Сухій Гомільші частіше використовувалися добавки свинцю до бронз і біллонові сплави і лише деякі вироби зроблені з чистого свинцю, а у Верхньому Салтові переважали бронзові вироби, що містять олово.

Вироби певного призначення виготовлялися з різних типів металів та сплавів. Наприклад, верхньосалтівські браслети зроблені з міді, свинцю та срібла, олов'яного, олов'яно-свинцевого, латунного та біллонового сплавів; сухогомільшанські браслети – з олов'яного сплаву та білону, а персні – зі срібла, олов'яного, свинцево-олов'яного та латунного сплавів².

Найпоширенішим способом отримання готової продукції із кольорових сплавів було лиття. Це підтверджують візуальний аналіз продукції та знахідки кам'яних ливарних форм із негативним зображенням виробів салтівської культури. Ливарні форми виявлено у Подонні³. Одну з таких форм було також знайдено на селищі Суха Гомільша у господарській ямі № 20. Вона являла собою негатив зображення вирізаний заглибленим

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 91.

² Там само. С. 93.

³ Артамонов М. И. Белая Вежа // СА. 1952. № 16. С. 61; Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа... С. 69.

рельєфом на плоскій стороні шматка каменю місцевої породи розмірами 8x9,5 см (рис. 27, 4). Ливниковий канал підведений до негативу чотирикутної підвіски (4,2x4,4 см) з боку вушка для підвішування. Для утворення вушка застосовувався металевий стрижень. Форма не має заглиблень чи штифтів для з'єднання з іншою половинкою. Вона відноситься до типу односторонніх з гладкою кришкою. У Маяках виявлено половинки двосторонніх роз'ємних форм із сланцю та пісковика, горизонтальна поверхня яких ретельно притерта. На ній знаходяться гнізда або свинцеві штифти для правильного суміщення з половинками форм, що відсутні. В одній з форм розмірами 7,7 x 5,7 x 1,8 см розташовано 7 ливарних заглиблень: круглі напівсферичні поглиблення діаметром 0,5 см, напів- та циліндричні заглиблення довжиною 0,6-0,7 см і діаметром 0,4- 0,5 см, вирізи краплевидної форми та центральне напівсферичне заглиблення діаметром 1,8 см, через яке проходить наскрізний отвір для використання стрижня. До кожного поглиблення веде ливниковий канал (рис. 27, 1). Половинку іншої ливарної форми знайдено біля житла IV. Вона виготовлена із прямокутного бруска сірого сланцю розмірами 5,5 x 4,3 x 2,4 см (рис. 27, 2). На ній вирізаний негатив сережки, що включає п'ять елементів: кругле кільце, подовжену підвіску, до якої веде ливниковий канал, і три кулясті підвіски, причому кожна підвіска утворює композиційну групу з трьох півкуль. Третя форма з Маяк зроблена із сірого сланцю у вигляді підпрямокутного бруска розмірами 6,7 x 4,4 x 2,4 см (рис. 27, 3). У центрі форми є два круглих наскрізних отвори для стрижнів діаметром 1,7–1,9 см, навколо яких поглиблено-опуклим рельєфом вирізані негативи пернів двох різних типів: з жуковиною та чотирма хрестоподібно розташованими, що закріплюють вставку лапками випуклого металевго щитка.

Описані кам'яні ливарні форми не мають слідів нагару від розпеченого рідкого металу, тому складається враження, що вони не були в експлуатації. Однак можна припустити, що ці форми використовувалися при виготовленні воскових моделей, якими потім відливали металеві речі.

Поглиблене і поглиблено-опукло різьблення по каменю наносилося різцями з дерев'яною ручкою та гострою робочою головкою (рис. 28, 31-32). Металографічний аналіз різця показав, що його робоча головка зазнавала термообробки. Вона гартувалася на мартенсит з високою мікротвердості (600-800 кгс/кв. мм). Цими різцями можна було працювати не тільки по каменю, а й по кольоровому та благородному металу, а також кістці.

На виготовлення дроту вказує знахідка шарнірних кльош (довжина 20,7 см) в Маяках (рис. 28, 29). Вони являють собою спеціальні волочильні лещата з поздовжньою овальновігнутою поверхнею внутрішньої площини губ щелепи. Таке пристосування служило для утримання та протягування металу круглого перерізу через калібри різного діаметра волочильної дошки.

Кування та карбування не набули у салтівців широкого поширення¹. Звичайний характер карбування – дрібнопуаїсонний, у вигляді форм простого точкового візерунка. Рідко зустрічається карбування з круглою порожнистою або дугоподібною головкою. Орнаментальне значення мала рельєфна, опукла карбування по золоту, сріблу, бронзі та міді. Приклади такого карбування – орнамент на сережках із Сухої Гомільші, де за допомогою цього способу імітувалася зернь. Справжня зернь та філігрань застосовувалися рідко, в основному на виробках, виготовлених шляхом штампування. Тиснення, штампування використовувалися при обробці дорогої сировини: золота, срібла, іноді сплавів на мідній основі. Зернь зустрічається на салтівських збірних сережках, знайдених у катакомбних похованнях. Деталі сережок, тонко проковані трубочки та штамповані півкулі, з'єднувалися на дротяному каркасі наглухо. Сережки із зерню та філігранню із Сухої Гомільші не мають дротяного каркасу, їхні деталі припаяні. Філігрань на цих сережках є накладним, припаяним до основи тонким косорубленим або гофрованим дротом. У процесі роботи із зерню застосовували тонкий ювелірний інструмент – затискні пінцети з хомутиком.

¹ Археология Украинской ССР... С. 223.

Такі пінцети знайдені при розкопках пам'яток салтівської культури, зокрема в чоловічих та жіночих трупоспаленнях Сухогомольшанського могильника.

Цікаво відзначити, що Теофіл вказував на існування шарнірних, пластинчастих вугільних та пластинчастих затискних кліщів. При цьому він писав, що затискні кліщі використовувалися для утримання дрібних предметів завбільшки з зернятко¹. Отже, ці лещата можна було використовувати для напоювання зерні та філіграні на основу виробу. Пінцети слугували косметичним інструментом. Описуючи монголів, П. Карпіні зазначав: «Вони носять у руках якесь залізо, як ми бачили, яким постійно вищипують бороду, якщо випадково на ній виростає якась волосинка...»². Залізна квадратна в перетині матриця довжиною 6,5 см була знайдена в Маяках (рис. 28, 30). Такими бляшками прикрашали реміні кінської зброї.

Знаряддя обробки металів, що застосовувалися в ковальській, слюсарній та ювелірній справі, дуже різноманітні. Майстри, які користувалися цими знаряддями праці, були як ковалями, так слюсарями і ювелірами. Їхня професія визначалася за назвою основного виду виробів, які вони виготовляли. На такий характер середньовічного ремесла вперше звернув увагу ще Б. О. Рыбаков³.

Опрацьований нами матеріал дозволяє говорити про те, що слов'янське населення пеньківської, колочинської, волинцівської та роменської культур займалося видобуванням залізної руди та виготовленням з неї заліза та сталі. З цих металів вони виготовляли сільськогосподарські знаряддя праці, зброю та побутові предмети. Однак, на думку більшості дослідників, ця галузь господарства ще не досягла ремісничого рівня розвитку. Більш високо розвинутим було залізоробне виробництво у носіїв салтівської культури, які виготовляли той же самий асортимент предметів з заліза. Як слов'янське, так і салтівське населення мало досвід в обробці кольорових металів, з яких вони

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 96.

² Джиованни дель Плано Карпини. История монголов... С. 42.

³ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва. 1948. С. 504-505.

виготовляли різноманітні прикраси. Сучасний стан науки дозволяє говорити про те, що обробкою металів у всього різноетнічного населення території Лівобережної України займалися одні й ті ж люди.

Розділ 3. Асортимент та виробництво кераміки

Керамічний матеріал, починаючи з доби неоліту, найбільш масово представлений на поселеннях і похованнях різних епох. Не виключенням є і період раннього середньовіччя. Для Лівобережної України цього часу характерною ознакою є поява на ряду з ліпною гончарної кераміки. Хоча вона була представлена не у всіх археологічних культурах, розповсюджених в цей час на даній території.

Як і в попередніх розділах розгляд керамічного виробництва ми розпочнемо з матеріалів пеньківської культури. Весь керамічний комплекс пеньківців був виключно ліпним (рис. 28). Він виготовлявся способом кільцевого стрічкового наліпу. Така техніка простежена на багатьох посудинах, розбитих горизонтальними лініями. В основному вона не орнаментована. Лише великі зерновики-корчаги мають під вінцем трикутний а рідше чотирикутний в перетені наліпний валік, який інколи прикрашався насічками. Значно рідше зустрічаються наліпні шишечки та підковки, які були ранньою ознакою пеньківського гончарства, і прокреслені по сирій глині солярні та тамгоподібні знаки¹.

Своєрідність пеньківського керамічного набору визначають біконічні горщики. Це стрункі з гострим переломом посередині висоти або присадкуваті з округленим рубом посудини. Вінце у них не виділено або відігнуте назовні. Найбільш численними є опукlobокі приземисті або витягнуті горщики з максимальним розширенням на середині висоти. Менш розповсюдженими є тюльпаноподібні судини, з максимальним розширенням в верхній третині висоти, з загнутим в середину краєм, миски, диски, сковорідки (рис. 29)².

Серед ранньопеньківського набору кераміки зустрічаються фрагменти сіролощеної та шорсткої гончарної кераміки черняхівського вигляду; серед

¹ Археология Украинской ССР... С. 157.

² Приходнюк О.М. Пеньковская культура... С. 33.

пізніших наборів – пастирський та канцерський посуд. Іноді трапляються фрагменти амфор із густим рифленням по корпусу¹.

На керамічному матеріалі простежуються специфічні риси локальних варіантів культури. Насамперед це стосується способів підготовки глиняної маси для виробництва. На території міжріччя Дніпра та Сіверського Дінця, Дністра та Дунаю основною домішкою у тесті служив шамот, а в Дніпродністровському міжріччі – дерева, пісок та слюда. У Надпорожжі однаково зустрічаються горщики з домішкою шамоту, дресви, піску та слюди. У перших двох випадках вибір домішок був обумовлений відсутністю сировинної бази для виготовлення дресви (дністровський вапняк непридатний для цього матеріал із технологічної точки зору). Що стосується Надпорожжя та Поорелья, то наявність високого відсотка кераміки з шамотом, орнаментованої по краю віночка насічками, пояснюється впливом кочівників, для яких шамот, органічні домішки та подібна орнаментация віночка є традиційними у керамічному виробництві².

Зовнішніми впливами з боку суміжних масивів пояснюється досить значна кількість атипових для всього ареалу поширення пеньківської культури окремих керамічних форм та деталей в оформленні судин; для лівобережжя Дніпра це тюльпановидні горщики – провідна форма у колочинській культурі³. Крім того, близькість цих двох культурних ареалів, що полягає у подібності топографії та планування поселень, у житловому будівництві та до певної міри в керамічних наборах, пояснюється, мабуть, не лише їхнім сусідством, а й єдиним походженням від культури київського типу⁴.

Серед керамічних виробів пеньківської культури значне місце займають знахідки глиняних прясел, які в основному мали біконічну форму. Особливо

¹ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 213.

² Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 74.

³ Терпиловський Р. В. Колочинская культура... С. 96.

⁴ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... С. 65.

слід відзначити знахідки такого матеріалу, з солярним орнаментом у вигляді свастики (рис. 30).

Подібно пеньківській колочинська кераміка представлена також виключно ліпними формами посуду. Вона виготовлялася методом кільцевого наліпу (рис. 32). Орнаментація винятково рідкісна і представлена насічками по вінцю або горизонтальним валиком з насічкою, а також рельєфними «вушками» у верхній частині судини. Як домішки для зміцнення глиняного тіста до керамічної маси зазвичай додавали шамот, рідше – пісок або дресву. Колір поверхні сіро-жовтий, рідше темно-сірий, випал нерівномірний. Загалом якість виготовлення гірша, а асортимент бідніший, ніж у посуду попереднього періоду – пам'яток київського типу. У керамічному комплексі колочинців майже відсутні миски та підлощений столовий посуд¹.

У кераміці носіїв колочинської культури переважали горщики, корчаги, а також диски-кришки та сковорідки з невисокими бортиками. Форми горщикоподібних судин були представлені округлобокими посудинами, звуженими до горла, з максимальним розширенням корпусу на середині висоти; витягнутими банкоподібними посудинами; горщиками з широким, злегка виділеним горлом, що плавно звужувався до днища (тюльпаноподібні); біконічними та циліндро-конічними ребристими судинами; витягнутими горщиками з короткою вертикальною або слабо відігнутою назовні шийкою; банкоподібними судинами із загнутим усередину краєм². Шийки судин часто не виділені, прямі, днища із закраїною. Біконічні або циліндроконічні горщики мають закруглене ребро, чіткий або трохи відтягнутий валик (рис. 33).

Вчені відзначають схожість деяких форм кераміки колочинського типу з пеньківською раннього етапу в районах поріччя Десни. Вони пояснюють це їх спільною підосновою – пам'ятками київської культури³.

¹ Археология Украинской ССР... С. 171.

² Горюнов Е.А. Ранние этапы истории... С. 18-22.

³ Терпиловский Р. В. Колочинская культура... С. 97; Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... С. 113-126; Горюнов Е.А. Ранние этапы истории... С. 91.

З глини, крім посуду, виготовлялися пряслиця біконічної форми, близькі до київських, але загалом вищі, з меншим отвором (рис. 31)¹.

Детальна класифікація та типологія волинцевського керамічного комплексу до 90-х років ХХ ст. ніким з дослідників не проводилась. При цьому найчастіше основну увагу вчені приділяли гончарному високоякісному й багато орнаментованому посуду, який складає специфічну рису волинцівської культури. Це призводило до однобічного уявлення про волинцівський керамічний комплекс². В першу чергу це треба пов'язати з тим, що в носіїв волинцівської культури VII-VIII ст., які представляли слов'ян сіверянського племінного союзу з'являється гончарне коло. Кераміка пам'яток волинцівського типу за технологією ділиться на гончарну (5–10%) та ліпну (90–95%). Гончарна представлена посудинами типу корчаг присадкуватих пропорцій, з широкою горловиною, утвореною вертикальним вінцем і різко опуклими плічками, а також імпортними амфорами. Посуд виготовлявся з добре вимішаної глини з домішкою піску в тісті. Гладка поверхня чорного або темно-коричневого кольору орнаментувалася фризом лощених або врізних хвилястих і горизонтальних ліній, між якими містилися косі відбитки гребінчастого штампу, багаторядна хвиля, нанесена за допомогою того ж штампу. Серед гончарного посуду слід назвати салтовські сіроглиняні лощені глеки, а також червоноглиняні амфори із зональним дрібним рифленням поверхні (рис. 34)³. На думку фахівців наявність специфічної орнаментациї та особливих форм гончарного посуду можна справедливо вважати характерною ознакою волинцевських пам'яток⁴.

Гончарні горщики поділяються на п'ять типів. Вони мали високі

¹ Археология Украинской ССР... С. 173.

² Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове... С. 21.

³ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 250.

⁴ Виноградский Ю.С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИА АН УССР. 1952. Вып. 1. С. 51; Березовець Д.Т. Могильник уличів у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С. 9-12; Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волинцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 68-72; Горюнов Е. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е. // Археологія. 1975. Т. 18. С. 50, рис. 2.

вертикальні вінця, корчагоподібний корпус та чітко виражені високі плічка. Їхні розміри коливаються в межах від 30-40 до 6-10 см. Найпоширенішими серед них є горщики першого типу (45,8%). Вони представлені посудинами з високими вертикальними, інколи нахиленими до середини вінцями, з короткими та вузькими плічками, конічним тулубом¹.

Переважає більшість гончарних мисок і горщиків мають лисковану поверхню. Нерідко лискування було одним з орнаментальних мотивів. Іноді лискувалася лише якась частина поверхні. Дослідники виділяють більш 30 різних орнаментальних сюжетів, представлених пролискованими лініями, , перехресно-смугастим лискуванням, сполученням гребінчастих наколів з широкими горизонтальними вдавленнями, хвилею, відбитками мотузчатого штампа на плічках, зигзагом з пролощених або врізних ліній тощо. Серед гончарної кераміки виділяють два типи амфорної тари².

За своїм функціональним призначенням волинцівський ліпний посуд поділяється на кілька категорій: миски, горщики, сковорідки, кухлі тощо (рис. 35). При цьому вся ліпна кераміка поділяється на три типи. Перший представлений горщиками з невисоким відігнутим вінчком, плавними плічками, майже рівними стінками і грубою шорсткою поверхнею, до них відносяться і судини слабзорозчленованої майже банкоподібної форми. Зазвичай вони орнаментовані пальцево-нігтьовими защипами по зрізу вінця. На окремих поселеннях інколи зустрічаються банкоподібні посудини з нерозвинутим розділенням профіля (Сосниця, Целіков Бугор, житла № 2-3, Стрелиця). Вони також зустрічаються серед матеріалів керамічного комплексу Битицького городища, отриманих під час розкопок 1985-1990 рр. О. В. Сухобокова³. До другого типу відносяться посудини із заглаженою, іноді ангобованою поверхнею. Це глибокі посудини з широкою горловиною, нешироким відігнутим вінцем, конусоподібним корпусом та вузьким дном;

¹ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове... С. 23.

² Юренко С. П. Исследования раннеславянского поселения у с. Волынцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327.

³ Сухобоков О.В. Дніпровське лісостепове... С. 21.

глибокі миски та сковорідки, орнаментовані акуратними пальцевими втисканнями по вінцям та бортиках. Тісто цих посудин із більш тонкою домішкою – вона не виступає на поверхні. Третій тип включає горщики з вертикальним або злегка нахиленим всередину вінцем, крутими плічками і прямими стінками. Поверхня залощена, орнамент відсутній.

До складу керамічного комплексу волинцівських пам'яток входить посуд, найближчі аналогії якого зустрічаються серед поселень пеньківської культури. Це горщики струнких пропорцій із найбільшим розширенням корпусу у верхній третині. О. М. Приходнюк відносить їх до третього типу Пеньківського комплексу¹. Крім описаних, зустрічаються форми, близькі до київської культури. Більшість ліпної кераміки виготовлено з тіста, до складу якого входить і крупнозернистий шамот. Тому поверхня посудин нерівна, горбиста. Випал нерівномірний; переважає брудно-бурий або темно-сірий колір зовнішньої поверхні, у зламі – чорний².

Горщики складають провідну категорію волинцівського посуду. Вони представляють 60 % від всього керамічного комплексу і поділяються на чотири підтипи, які різняться за формою тулуба й співвідношенням основних параметрів. 90% горщиків всіх типів орнаментовано пальцевими вдавленнями по зрізу вінець.

Волинцівські ліпні миски становлять 19,6 % від всього керамічного комплексу культури та поділяються на чотири типи. Вони мають присадкуватий тулуб, похилі плічка, відкриту горловину та здебільшого відігнуті вінця. Вони мають частково лисковану поверхню і в більшості орнаментовані пальцево-нігтьовими вдавленнями по зрізу вінець.

До спеціального посуду відносяться два типи келихоподібних посудин, горщикоподібні та циліндричні кухлі, тигельки.

Сковорідки п'яти типів займають значне місце серед волинцівської кераміки. Вони становлять 18,3% усього комплексу та різняться місткістю та

¹ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки... Рис. 9.

² Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев, 1984. С. 84.

висотою і нахилом бортиків. Як і миски вони орнаментувалися відбитками палички, пальцево-нігтьовими вдавленнями, а в поодиноких випадках – мотузчатим штампом (рис. 35).

Фахівці нараховують 18 мотивів орнаmentaції ліпної кераміки. Переважно вони складаються з відбитків пальця по вінцях, круглої в розтині палички, нігтя, а також відбитків палички, перевитою мотузочкою або косими наколами гребінчастого штампу на плічках, що трапляється досить рідко¹. Виняток становлять орнаментальні композиції з магiчним навантаженням².

До керамічних виробів слід віднести і пряслиця різних форм: біконічні з вузьким отвором, усічено-біконічні з широким отвором, виготовлені зі стінок амфор і гончарних посудин³.

Проведений О. В. Сухобоковим аналіз керамічних комплексів різних волинцевських поселень, дозволив йому розділити цей комплекс на три горизонти. Ранній він співвідніс з часом існування ранньослов'янських пеньківських та колочинських старожитностей, в той же час середній горизонт він співвідносить з пам'ятками типу Сахнівка, а пізній він вважає типологічно близьким до Райковецької культури. Останній комплекс, представлений поселеннями Опішня та Новотроїцьке, є зв'язуючою ланкою між етапами волинцівсько-роменської культури. Тому керамічний комплекс волинцевських пам'яток передусє кераміці роменської культури⁴.

В роменському керамічному комплексі репрезентовано ліпний і гончарний посуд, причому переважає перший (рис. 36). Вперше класифікацію і типологію роменської кераміки здійснив І. І. Ляпушкін на матеріалах Новотроїцького городища⁵. Кераміка за призначенням та технологією виготовлення ділиться на дві великі групи – кухонну та їдальню. До першої групи належать горщики, миски, сковорідки, другу складають

¹ Юренко С. П. Исследования раннеславянского... С. 328.

² Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... Рис. 24, 1, 2, 6.

³ Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни... С. 251.

⁴ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 25.

⁵ Ляпушкін И.И. Городище Новотроицкое... С. 32-44.

середньовічні амфори із Середнього Причорномор'я, Приазов'я та Криму, а також гончарний посуд салтівського кола.

Кераміка першої групи поділяється на чотири підгрупи, з яких найбільш численною є перша підгрупа горщикоподібних судин, у свою чергу, розділена на чотири типи.

Перший тип складають кухонні горщики з опуклим корпусом, невисоким відігнутим вінцем, з діаметром горла менше висоти посудини та діаметром дна, що становить $1/2$ діаметра горловини. У тісті значні домішки шамоту або дресви, товщина стінок 1 см¹. Колір поверхні темно-бурий, у зламі чорний. Посудини цього типу орнаментувалися по краю вінця, плічок і корпусу відбитками гребінчастого штампу, палички, обмотаною шнурком, насічкою, зашипами в різних поєднаннях. Іноді застосовувалися й інші орнаментальні мотиви на кшталт урізної горизонтальної та хвилястої лінії у різноманітних комбінаціях.

Для другого типу характерна широка горловина, слабовиражені вінця і плічка, конічна форма корпусу і дно, діаметр якого становить $1/3$ діаметра горловини. По тісту та кольору черепки посудини аналогічні горщикам першого типу. Орнаментувався лише зріз вінця і тими самими прийомами, як і вінця судин першого типу.

Посудини третього типу мають також широку горловину, слабовиражені вінця і плічка, округло-пуклий корпус і широке дно, близьке співвідношення ширини і висоти. Орнаментувався лише край вінця.

Горщики четвертого типу відрізняються від описаних вище циліндричним вінцем (до 7 см заввишки), трохи нахиленим всередину. Плічка посудин іноді різко виражені, в інших випадках плавно переходять у конічний корпус. Пропорції горщиків нестійкі. Відрізняє їх також більш досконала технологія – виготовлені вони з відносно чистої глини, гладка поверхня, випал кращої якості. У деяких випадках поверхня покривалася

¹ Пуголовок Ю.О. До питання про характер планування поселень роменської культури // Археологія і давня історія України. Вип. 4. Актуальні проблеми археології України. Київ, 2010. С. 280.

суцільним або частковим лощенням. Поруч із використанням лощення як вертикальних смуг застосовувалися звичайні роменські прийоми орнаментативної. При цьому край вінця не орнаментувався, а відбитки гусеничного штампунаносилися по плічках.

Посудини другої підгрупи представлені мисками з широким горлом, діаметр якого значно перевищував висоту посудини. У складі тіста дрібніші домішки шамоту або дресви, тому поверхня мисок гладка і рівна. Орнаментувався зріз вінця, іноді плічка.

Третя підгрупа представлена сковорідками з високим (до 4-5 см) бортиком діаметром 20-25 см. Бортик має нахил назовні, рідше – усередину. Нерідко зріз борту орнаментований відбитками гусеничного штампунанасічками або пальцевими вдавленнями. Іноді по дну сковорідок із внутрішньої сторони наносився хрест. До цієї ж підгрупи слід віднести і жарівки, які часто монтувалися на зводі печі. Такого роду жарівки, бортик яких досягав 10-14 см, товщиною до 5 см і розміром 60-80 см, відомі на поселеннях волинцівського типу і ранніх роменських (Опішня).

До четвертої підгрупи відносяться глекоподібні посудини, представлені незначними фрагментами¹.

І. І. Ляпушкін виділив особливий тип роменського посуду, який він назвав тарілі². У інших дослідників цей різновид кераміки зустрічається під назвою «сковорідкоподібних посудин»³. Цей посуд відрізняється насамперед висотою вертикально чи косо поставленого бортику (5-7 см)⁴. В складі тіста посуду цієї категорії майже не помітно домішок, тісто щільне, поверхня рівна, заглажена. Тарілі мали той же орнамент, що й сковорідки.

До п'ятого типу відносяться поодинокі екземпляри кувалд, які були знайдені на поселеннях Новотроїцьке, Курган та Ніцаха⁵.

Шосту категорію роменського керамічного комплексу складають уламки

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 29-32.

² Ляпушкін И.И. Городище Новотроицкое... С. 43-44.

³ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 33.

⁴ Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья... Рис. 45, 5.

⁵ Ляпушкін И.И. Городище Новотроицкое... С. 44.

невеликих посудинок (від 22-18 до 10 см) з ручками¹.

Деякі фахівці по дослідженню кераміки вважають, що частина роменської кераміки вироблялася на примітивному гончарному колі (рис. 37). Серйозним підтвердженням цього можна вважати знахідки на поселеннях Монастирище та Гочево днищ роменських судин з таврами та знахідки в тих самих житлових комплексах ліпного та гончарного слов'янського посуду². Непрямим підтвердженням може бути і відкрита у ранньослов'янському шарі Донецького городища випалювальна піч, в заповненні якої виявлено фрагменти днищ судин з тавром у вигляді хреста, вписаного у квадрат³. При цьому слід відзначити, що ці випалювальні печі не мали широкого вжитку в роменському середовищі. Носії цієї культури частіше за все випалювали посуд на відкритому вогнищі, котре знаходилося на денній поверхні. Є припущення, що цей процес проводили в неглибоких ямах⁴.

З-поміж роменських пам'яток виділяється Опішнянське поселення, де майже відсутній орнаментований посуд. До його керамічного комплексу входять лише сковорідки з особливо низьким (1-2 см) бортиком. Такі ж сковорідки виявлено на Новотроїцькому городищі⁵.

Серед глиняних виробів зустрічаються пряслиця усічено-біконічної форми, рідше виготовлені зі стінок гончарного салтівського посуду та амфор. Разом з тим, на городищах Червоний Ранок, Кам'яне, Ніцаха у роменських шарах дослідники відзначають наявність шиферних пряслиць. Потрібно згадати також інші глиняні вироби: «хлібці», фігурки тварин, свистачки тощо⁶.

¹ Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... С. 44.

² Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва, 1978. С. 54-55.

³ Шрамко Б. А. Древности Северского Донца... С. 321.

⁴ Пуголовок Ю.О. Типи теплотехнічних споруд та температура випалювання кераміки у носіїв роменської культури // Археологія і давня історія України. Київ, 2022. Вип. 2 (43). С. 228.

⁵ Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое... С. 46.

⁶ Археология Украинской ССР... С. 205.

Значно більш різноманітною та високоякісною одночасною з сіверянською керамікою виглядає кераміка носіїв салтівської культури.

Слід зазначити, що кераміка салтівської культури була предметом вивчення дослідників ще у дореволюційний¹ та у радянський періоди², але першу докладну типологію салтівської кераміки було здійснено видатним харківським археологом Б. А. Шрамком³.

На сьогоднішній день кераміка, виявлена на салтівських пам'ятниках, поділяється на такі групи: 1) кухонну, 2) їдальню, 3) тарну. Більшість посуду виготовлена на гончарному колі, проте на поселеннях виявлена і, ліпна кераміка, знайдено кілька фрагментів сковорідок. Склад керамічного комплексу на поселеннях є досить різноманітним, переважає кухонна кераміка, що становить майже половину керамічних комплексів поселень.

Кераміка першої групи – горщики сірого чи бурого кольору – відрізняється гарною технологією виготовлення (рис. 38, 1-16; 40, 1-2). Вони вироблялися з ретельно вимішаної глини з великою домішкою шамоту. Форма кухонних горщиків є досить стандартною. Знайдені уламки та цілі судини свідчать про те, що горщики мали висоту 20-25, діаметр віночка 15-18 см. За формою вони округлобокі, з рівним широким дном. Вінця завжди прості, без складного профілювання. Нерідко вінце є відігнутим краєм судини, плоским, косозрізаним або закругленим. Відмінною рисою горщиків цієї групи є своєрідний лінійний орнамент, що покриває майже всю їхню поверхню. Крім лінійного доволі часто горщики були прикрашені хвилястим орнаментом, нанесеним на основі шийки і плічок, рідше – по корпусу. Майже завжди хвиля наносилася по рифленню або вище за нього тим же п'яти-семизубим штампом, яким виконано і саме рифлення. Іноді горизонтальний

¹ Бабенко В. А. Археологические исследования памятников древней культуры в сл. Верхнем Салтове. – Оттиск из «Волчанского земского листа». 1913. № 20; Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII Археологического съезда. Москва, 1905. Т. 1. С. 465-468.

² Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи // МИА. 1959. С. 75; Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. Москва, 1967. С. 58-61.

³ Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури... С. 241-267.

орнамент поєднувався з вертикальним утворюючи пряму чи косу сітку. Вінця зазвичай орнаментовані насічками або відбитками гребінчастого штампу.

Для другої групи кераміки – їдальної – характерна велика різноманітність форм. У глиняному тісті домішка дуже дрібного шамоту чи піску, поверхня посудин лощена, сірого, чорного, рідко жовтого або червоного кольору. Сіро- та чорнолощений посуд – основний тип кераміки в катакомбних могильниках. У керамічних комплексах поселень вона становить 20-25%. У групі столової кераміки можна виділити такі види посуду: глечики, кухлі, кубочки, горщики, миски (рис. 38, 8-9; 40, 6, 11-12). Глечики – найбільш нестандартний тип столової кераміки: кожен глечик відрізняється своєрідністю та неповторністю форми. Глечики виготовлялися одноручні та дворучні. Як правило, майже всі вони мають носик-злив. У більшості випадків посуд був прикрашен різними комбінаціями з пролощених ліній, смуг, рідко кілець і напівкілець, наліпних сосків, вдавлених жолобків на основі горла і корпусу. Іноді горло глечика на всю висоту прикрашене горизонтальним або трохи хвилястим рифленням¹.

Крім сіро- і чорнолощених глечиків, на пам'ятках верхів'я Сіверського Дінця відомі невеликі червоноглиняні ойнохої з округлим корпусом і ручкою (рис. 40, 7). За своїми формами та технологією виготовлення (глиняне тісто аналогічно амфорному) вони різко відрізняються від місцевої кераміки салтівських могильників. Ці глечики відомі також у Саркелі, на Правобережному Цимлянському городищі, в Криму. Судячи з їхньої однотипності, вони виготовлялися в одній з південних майстерень і поширювалися по всій території салтівської культури².

Крім глеків на поселеннях та могильниках знайдені кружки, також різноманітної форми. Відомі кружки з середньою висотою шийки і плескатим корпусом, з високою шийкою і дуже плескатим корпусом. Характерною ознакою кружок є ручка, прикріплена до шийки та корпусу.

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 87.

² Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи... С. 79.

Нерідко зустрічаються подвійні ручки у вигляді стилізованих фігурок тварин. Кружки із зооморфними ручками відомі у Дмитрівці та Салтові. Орнаментация кружок проста: найчастіше поверхня заглажена вертикальним і горизонтальним лощенням, іноді по корпусу прокреслена коса сітка або жолобок.

До столової кераміки належать також невеликі лощені кубушки, що мають кулясто-сплющену форму (рис. 40, 9-10). Кубушки орнаментовані пролащеними лініями та врізними жолобками, іноді з невеликою петелькоподібною ручкою, прикріпленою до верхньої частини корпусу. У групу столової кераміки входять горщики, виготовлені з того ж тіста, що і глеки, і прикрашені пролащеним орнаментом миски¹.

У третю групу входять судини для зберігання продуктів: горщики-піфоси для сипучих продуктів, амфори та великі глекоподібні судини для рідин (рис. 38, 19-20; 39, 1-3, 7, 11; 40, 13-19). Горщики-піфоси за формою та орнаментациєю повторюють кухонні рифлені горщики, проте відрізняються більшою масивністю.

За кількістю знайдених фрагментів амфори посідають друге місце після кухонних горщиків. Червоноглиняні амфори мали коротке вузьке горло, відігнуте вінце із горизонтальним краєм, напівкругло зігнуті, у перерізі овальні, злегка ребристі ручки, кругле дно. Амфори відносяться до імпортованих виробів, що надходили на північ із Криму та Приазов'я².

Імпорт посуду з цих місць підтверджується типологічним аналізом глин амфор, виявленням майстерень із виробництва цієї кераміки, а також петрографічним складом амфорних глин від зразків амфор Криму, Приазов'я та півдня Східноєвропейського лісостепу та степу між Доном та Дніпром³. Додаткові відомості були отримані в результаті петрографічного дослідження 19 амфор з поселення Маяки, які належали до амфор VIII-IX і

¹ Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. Москва, 1999. С. 102.

² Яковсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград, 1979. С. 29.

³ Ковнурко Г. М. Петрографический анализ средневековых амфор из Крыма и Приазовья // КСИА АН СССР. 1968. Вып. 113. С. 119-122.

IX-X ст., а деякі датувалися VIII-X ст. Вивчення показало наявність трьох основних груп амфор, що відрізняються за складом та структурою. До групи I увійшли чотири амфори VIII-IX ст. з тонкозернистої щільної глини з високим вмістом карбонатного включення; до групи II – п'ять амфор IX-X ст. із середньозернистою алевритовою глиною; до групи III – п'ять амфор VIII-X ст. з пихлим тестом та домішкою шамоту, польових шпатів, кварцитів та піроксену. Інші п'ять амфор VIII-X ст. мають кожна свою структуру та петрографічний склад. З виділених груп лише третя може зазначати таманське походження знайдених у Маяках амфор. Вони аналогічні амфорам з Тмутаракані¹. Інші центри виробництва амфор на підставі петрографічного аналізу точно визначити не вдається, хоча амфори з Маяк першої та другої груп подібні до кримських, що вироблялися у великих керамічних центрах і мали схожість з багатьма амфорами різних ранньосередньовічних поселень Подоння і Подніпров'я. Один із фрагментів червоноглиняного високогорлого глечика з поселення Маяки за петрографічним складом ідентичний амфорам Тмутаракані, для яких характерний великий вміст піроксенів. Однак аналіз чотирьох баклажок з цього поселення показав, що вони виготовлені з різних сортів глин, які відрізняються за складом від глин, з яких виготовлені амфори. Петрографічний склад сфероконауса також відрізняється від складу глини амфор, баклажок та червоноглиняних глечиків. За розмірами, формою та характером черепка сфероконаус із Маяків відноситься до IX ст.² Він був виготовлений, можливо, в Орен-калі (Стародавній Азербайджан), де зафіксовано місцеве виробництво цього посуду.

Особливим типом посуду, який зустрічається на салтівських пам'ятках досить рідко є пласкі глиняні баклажки (рис. 39, 4).

Таким чином, у VIII-IX ст. наймасовіша імпортна тара на пам'ятках салтівської культури була представлена яйцеподібними амфорами, а також

¹ Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло Древней Тмутаракани. Москва, 1963. С. 49.

² Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 году. Харьков, 1962. Л. 18.

посудом, виготовленим в анонімних виробничих центрах Криму та Тамані. Очевидно, торговельні зв'язки салтівського населення Подоння з Таманню були більш тісними та довготривалими, ніж із Кримом. Нові матеріали свідчать про наявність торгових зв'язків із Стародавнім Азербайджаном¹.

Судячи з різноманітності форм кухонних горщиків та їхньої своєрідності на кожному з поселень, можна зробити висновок, що у великих поселеннях салтовської культури працювали гончарі, які, дотримуючись єдиної форми і прийомів прикраси кухонних горщиків, виготовляли посуд, характерний лише для тих поселень, де вони вироблялися.

Майже всю салтівську кераміку виготовлено на гончарному колі. Вивчення денець за методикою О. А. Бобринського та М. Комші дозволяє встановити наявність ручного та ножного гончарних кіл². Основну частину кераміки виготовлено на ножному гончарному колі. Нерідко в центрі верхнього диска майстром вирізалось тавро. Найбільшого поширення набуло коло з вписаним у нього квадратом чи хрестом. Наявність багатьох типів тавр на поселеннях салтівської культури та освоєння салтівськими гончарами різних у конструктивному відношенні типів гончарних кіл дозволяють говорити про виділення та становлення гончарного ремесла як самостійної галузі виробництва та появу центрів гончарного ремесла на таких поселеннях, як Верхній Салтів, Рогалик та інші³.

Доволі непогано вивчена і технологія виготовлення салтівського посуду. Цей процес складався з низки послідовних операцій: заготівля сировини, приготування глиняного тіста, формування та оздоблення, просушка та випалення.

Розвитку виробництва кераміки в Подонцов'ї сприяла наявність покладів гончарних глин різних сортів. Залежно від складу глини бувають жирними та худими. Жирні глини непридатні для виготовлення глиняного

¹ Михеев В. К. Подонье в составе... С. 86.

² Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. 1962. № 3; Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. С. 42-44.

³ Археология Украинской ССР... С. 223.

посуду, тому що слабо піддаються формуванню через надмірну липкість. Велика кількість води, що міститься в них, погано виділяється при сушінні, а в процесі випалу глина дає тріщини і велику усадку. Худі глини через малий вміст води і більший вміст піску мають менший відсоток усадки. Вони менш пластичні, ніж жирні глини, але придатні виготовлення посуду.

Через те салтівці не користувалися «чистою» глиною для виготовлення посуду. Щоб надати глиняній масі однорідність та пластичність, вони «охляли» її. Для цього потрібно проведення спеціального процесу, відомого під назвою «замочування глини». Саме тоді, коли глину, що злежалася, замочували, до неї додавали пісок, дресву, шамот, залістий пісковик, мергель і матеріали органічного походження. При розкопках Саркела в оселі № 10 окремо від гончарної глини виявили пісок для її отощення¹. На Дмитрівському поселенні в одному з приміщень був запас глини, але вже з домішкою шамоту². На цьому ж поселенні були розкриті рештки великої гончарної майстерні, у трьох приміщеннях якої знаходилася гончарна глина різних сортів³. Зазначимо, що салтівські гончарі розцінювали глину насамперед як сировину-зв'язку для «скріплення» непластичних матеріалів мінерального походження. Водночас у Подонцов'ї у VIII–X ст. глину вважали і особливим видом домішки-зв'язки з неглинистими матеріалами органічного походження, що мали клейкість і деяку пластичність. Такі уявлення про глину як матеріал керамічного виробництва характерні для I тис. до н. е. – I тис. н. е.⁴

Судячи з етнографічних даних, глину проминали ногами, руками за допомогою якогось дерев'яного інструменту. Отримана таким чином глиняна маса була придатна при виготовленні кухонного та частини тарного посуду. Глина, що використовувалася при виготовленні столового посуду, піддавалася додатковому обробленню – замочуванню з метою видалення

¹ Белецкий В.Д. Жилища Саркела-Белой Вежи // МИА. 1959. № 75. С. 48, 54.

² Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII–IX вв. // СА. 1962. № 1. 93.

³ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 54.

⁴ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы... С. 68.

важких домішок. Це робилося в ямах, виритих прямо в майстерні. Потім глину розминали. Від ретельності її розминання значною мірою залежала якість посуду. Недом'яте тісто з прошарками піску, що утворилися, давало браковані вироби. Крім замісу керамічного тіста, яке йшло виготовлення певної групи судин, робили спеціальний розчин – ангоб. Їм покривали поверхню виробів, що ще не втратили еластичність. Зважаючи на те, що глиняна основа та ангоб мали різний відсоток усушки, відбувалося лущення ангоба та його відшарування.

Про характер керамічного виробництва в Подонцов'ї можна судити з техніки формування глиняного посуду. С. О. Плетнєвої вдалося встановити, що в салтівській кераміці відображається специфіка місцевого виробництва, що виражалося не тільки у виробленні певних еталонних форм для кожної окремо взятої пам'ятки або району, а й у технології виробництва¹. За технікою виготовлення салтівських керамічних виробів вона виділила ліпну кераміку, сформовану без гончарного кола; кругову, зроблену на ручному та ножному гончарному колі, підправлену або виготовлену на ручному колі.

Аналіз салтовської кераміки, знайденої в басейні Сіверського Дінця, показав, що одні посудини ліпилися від руки на нерухомій основі або рухомій підкладній дощечці, інші виготовлялися на гончарному колі. Без застосування пристосувань для обертання заготовки було виліплено окремі кухонні горщики. Проте більшість із них робилася на рухомій підкладній дощечці та гончарному колі. На підставках, що обертаються, формувалися глеки, кухлі і кубочки. Можливо, нижня частина деяких посудин цих типів робилася у формі, якою міг служити дерев'яний посуд. Перераховані судини, а також столові горщики, піфоси та напівпіфоси-напівгличики виготовлялися і на гончарному колі. Судити про конструкцію гончарних кіл важко, тому що їх дерев'яні частини не знайдені на жодній із салтівських пам'яток. З упевненістю можна говорити лише про те, що в Саркелі застосовувалися

¹ Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. Москва, 1999. С. 85-87, 103-114.

ножні гончарні круги. На це свідчить знахідка глиняного маховика¹. Сліди від застосування дерев'яних підставок під диски ручних кіл, що обертаються, були виявлені в деяких житлах Дмитрівського поселення. На думку автора розкопок, на цих колах працювали жінки-господині².

Після виготовлення ємності вона загладжувалася, орнаментувалася, покривалася ангобом, до неї кріпилися ручки, якщо така операція передбачалася. Існували такі способи кріплення ручок: 1) примазування на поверхню стінок, іноді в місці прикріплення на стінку ємності наносилися врізні насічки для щільнішого скріплення; 2) наскрізне кріплення, коли обидва кінці ручки вставлялися в отвори ємності, приминалися та загладжувалися з внутрішньої сторони; 3) комбіноване кріплення, при якому один кінець ручки примазувався, а інший кріпився у наскрізному отворі. У високогорлого посуду зазвичай примазували нижній кінець ручки, а верхній закріплювався в отворі, оскільки верхній край ємності був доступний для руки гончаря. Перший спосіб кріплення ручок зафіксований у невеликих, переважно легких посудин, а другий і третій – у посудин середніх і великих розмірів.

Всі види лінійного та хвилястого орнаментів наносилися гребінчастим штампом, кількість зубів у якому була різною. Їм же наносилися наколи по вінці та тулубу. Лощення робилося за допомогою кістяних лощил, а можливо, і галькою. Наявність кістяних лощил та штампів підтверджується археологічними знахідками³.

Виготовлений посуд сушили під дією тепла, сонця та повітря. Спеціальні приміщення для сушіння, що захищали посуд від дощу та прямих сонячних променів, виявлено у Дмитрівці⁴. Щоб посуд не прилипав до землі або сторонніх предметів – дерев'яних прутиків, камінчиків, сліди від яких іноді є на кераміці салтівської культури, землю посипали піском. Сушіння

¹ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг... С. 47.

² Михеев В. К. Подонье в составе... С. 35-36.

³ Михеев В. К. Достижения ремесленников... С. 16.

⁴ Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 54.

відбувалося повільно і рівномірно, інакше кераміка легко деформувалася і давала тріщини. Тривалість сушіння залежала від багатьох причин: щільності глиняної маси, товщини стінок посуду, площі поверхні, що випаровується, вологості і температури повітря та ін. Відповідальною операцією, якою закінчувалося виготовлення глиняного посуду, був її випал. При випаленні з глини видалялася хімічно зв'язана вода, вироби набували міцності, а також ряду фізико-механічних властивостей завдяки переходу керамічної маси в камнеподібний стан.

Про якість посуду салтівської культури можна судити з самих виробів і випалювальних споруд. Останні більшою мірою відбивають розвиток гончарного виробництва та його рівень. Горни для випалу кераміки знайдені на Архангельському городищі, поселеннях Суворівське, Ютанівка, Підгаївка, Рогалик, Жовтневе, біля Маяцького городища та за 2 км від Саркела¹. Усі гончарні печі салтівського Подоння відносяться до споруд для випалу кераміки без підпірного стовпа. Вони двоярусні, з камерою топки, врізаною в материк, і верхньою склепінчастою випалювальною камерою. Між ними була перегородка з круглими або прямокутними продухами. Діаметр камер різний, але в середньому дорівнює 100 см. У випадково виявленої біля с. Жовтневе випалювальної печі, розміри якої зафіксовані Д. Т. Березовцем, ширина топкової частини дорівнювала 80 см, висота – 40 см. Між топковою та випалювальною камерами знаходилася перегородка товщиною 20–30 см з отворами-продухами діаметром 5–6 см. – 80-85 см. Найбільшу подібність салтовські керамічні горни без опорного стовпа мають із двокамерними печами Північного Кавказу та степового Подністров'я².

¹ Красильников К. И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. 1976. № 3. С. 367-378; Красильников К. И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА АН СССР. 1980. Вып. 160. С. 60-69; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. 1958. № 62. С. 105.

² Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.). Київ, 1975. С. 118-140.

Також матеріали, що свідчать про розвиток гончарного виробництва, отримані при дослідженні селищ Підгаївка та Рогалик¹. Виявлені тут горни та приміщення гончарів вказують на існування великих центрів із виробництва салтівської кераміки, де ремісники спеціалізувалися на випуску кухонного посуду для мешканців свого селища та його округи. Це були майже наземні майстерні з навісом, де гончарі працювали в літній період.

Дослідження питання про температурний випад салтівської кераміки показало, що температура внутрішньогірнового простору випалювальних печей коливалася в межах періоду попереднього підігріву, який закінчується при температурі 800-950°C. Отже, салтівська, а можливо, і вся стародавня кераміка не проходила утворення камнеподібного матеріалу.

Однією з важливих завдань вивчення керамічного виробництва є встановлення рівня його розвитку в різних районах Подоння-Приазов'я. С. О. Плетньова дійшла висновку про технологічне відставання північних лісостепових районів від південних степових². Це зумовлювалося тим, що різні галузі економіки розвиваються не завжди поступово. Крім того, переселення аланів, які мали розвинене землеробсько-скотарське господарство, ремісничі виробництва, у тому числі й керамічне, не могло не порушити їхнього осілого способу життя. Тісні зв'язки з такими розвиненими в економічному плані районами, як Терсько-Сулакське міжріччя, Приморський Дагестан та верхів'я Кубані, перервалися. Алани-переселенці опинилися осторонь жвавих торгових шляхів. У Верхньому Подонні, на північно-західній околиці Хозарського каганату, їм довелося на голому місці створювати свою культуру.

Примітно, що це було зроблено в історично короткий термін, про що свідчить будівництво кам'яних фортець та укріплених пунктів, що потребувало значного людського, економічного та технічного потенціалу.

¹ Красильников К. И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА АН СССР. 1980. Вып. 160. С. 63-64.

² Плетнева С. А. От кочевий к городам... С. 128.

Деяка архаїзація окремих сторін матеріальної культури, наприклад, керамічного виробництва, мала тимчасовий і, можливо, адаптивний характер.

Розглянутий в цьому розділі матеріал дає змогу прийти до наступних висновків. Носії ранньосередньовічних слов'янських пенківської та колочинської культур не були знайомі з гончарним колом і тому весь керамічний комплекс був виключно ліпним. Провідними формами посуду цього населення були горщики, миски та сковорідки. В період існування волинцівської та роменської культур, представлених племенами сіверянського союзу з'являється гончарне коло. Але помітне значне переваження ліпного посуду над гончарним. Форми керамічного посуду ті ж самі, що і у їхніх попередників, при цьому слід відзначити, що на сіверянських пам'ятках зустрічається гончарний імпорт салтівської культури. Кераміка ж останньої була переважно гончарною і доволі різноманітною за асортиментом: амфори, глечики, кухлі, баклажки тощо. Але на відміну від сусідніх слов'ян у них дуже рідко зустрічаються сковорідки. До того ж власний керамічний комплекс салтівців доволі часто доповнювався кримсько-візантійським імпортом. Для керамічних комплексів всіх ранньосередньовічних культур Лівобережної України характерна наявність значної кількості глиняних пряслець.

Висновки

Рівень економічного розвитку будь-якого населення краще за все можна простежити за розвитком основних форм його господарства. Для ранньосередньовічного населення Лівобережної України такими формами були землеробство, металообробка та виготовлення кераміки. Зроблений нами історіографічний огляд свідчить про те, що спеціальних праць, присвячених розвитку господарської діяльності слов'янського населення, представленого пеньківською, колочинською, волинцівською та роменською культурами доволі мало. На відміну від цього по салтівській археологічній культурі існують не лише спеціальні статті, а навіть монографії.

Археологічний матеріал та дані писемних джерел свідчать про доволі високий рівень розвитку сільського господарства, як у слов'янського періоду раннього середньовіччя Лівобережної України, так й у носіїв салтівської культури. Основою сільського господарства у обох груп цього населення було землеробство і приселищне скотарство. Землеробство у них досягло рівня орного. Для обробки землі і слов'яни і салтівці використовували дерев'яні рала з залізним наральником та плуги. Залізні мотики використовувалися в городництві та садівництві. Збір врожаю проводився за допомогою серпів та кіс-горбуш. Основними культурами, які вирощувало населення Лівобережної України були: пшениця, ячмінь, жито, просо та конопля. При цьому землеробство мало більш питому вагу в економіці слов'янського населення, в той час як у салтівців землеробство та скотарство грало однакову роль. Склад стада тварин, як у тих, так й інших був приблизно однаковий. Провідне місце в стаді займала велика та дрібна рогата худоба, свині та коні. Osteологічні рештки свідчать про переважання по відношенню до салтівців свіней у носіїв слов'янських культур, тоді як у першихі в процентному відношенні були більше представлені коні.

Металообробка представлена як чорною металургією, так і виготовленням прикрас з кольорових металів. І слов'яни, і салтівці

видобували залізо сиродутним способом, користуючись болотяними рудами. З них вони виготовляли залізо та сталь. Асортимент залізних речей у населення Лівобережної України в зазначений період у цілому головним чином представлений знаряддями праці для ведення сільського господарства, зброєю та побутовими предметами. При цьому у салтівців зброя була представлена значно більшою кількістю ніж у слов'ян. Однак, на думку більшості дослідників, ця галузь господарства ще не досягла ремісничого рівня розвитку.

Що стосується виготовлення ювелірних виробів, то слов'яни виготовляли прикраси переважно з бронзи та срібла, в той час, як салтівці, крім цих металів, використовували ще й золото. Сучасний стан науки дозволяє говорити про те, що обробкою металів у всього різноетнічного населення території Лівобережної України займалися одні й ті ж люди.

Якщо в період V-VII ст. носії слов'янських пенківської та колочинської культур виготовляли виключно ліпний посуд, представлений головним чином горщиками та сковорідками. То в наступний період у представників волинцівської та роменської культур з'являється примітивне гончарне коло. Однак при цьому у відсотковому відношенні ліпний посуд у них значно переважав гончарний. Види посуду, як й у їхніх попередників залишався подібним, хіба що з'являються миски, котрі зустрічаються в незначній кількості. На сіверянських пам'ятках зустрічається гончарний імпорт салтівської культури. Щодо поліетнічного населення салтівської культури, то переважна більшість їхнього посуду була гончарною і доволі різноманітною за асортиментом: амфори, глечики, кухлі, баклажки тощо. При цьому на салтівських пам'ятках на відміну від сусідніх слов'ян у них дуже рідко зустрічаються сковорідки. Крім того власний керамічний комплекс салтівців доволі часто доповнювався кримсько-візантійським імпортом. Для керамічних комплексів всіх ранньосередньовічних культур Лівобережної України характерна наявність значної кількості глиняних пряслець.

Таким чином, можна констатувати той факт, що головними галузями господарства носіїв усіх ранньосередньовічних культур Лівобережної України було сільське господарство, представлене орним землеробством та при селищним скотарством. Важливими галузями економіки були також металообробка та виготовлення кераміки, які знаходилися на досить високому рівні розвитку, але ще не досягли рівня ремісництва.

Список використаних джерел та літератури

- Геродот. История в девяти книгах. Ленинград: Наука, 1972. 600 с.
- Гильденштедт. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-украинской губернии. Харьков: Б. и., 1892. 89 с.
- Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны // Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1956. С. 87-194.
- Джиованни дель Плано Карпини. История монголов // Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957. С. 23-83.
- Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Статьи и розыскания Л. Куника и барона В. Розена (Приложение к 22 тому Записок Имперской Академии наук). Санкт-Петербург: Б. и., 1876. Ч. 1. № 2. 191 с.
- Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу-Али Ахмед бен-Омар Ибн-Дастан / Пер Д. Л. Хвольсон. Санкт-Петербург: Б. и., 1869. 199 с.
- Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане // СМОМПК. 1901. Вып. 29. С. 1-73.
- Караулов Н. А. Сведения арабских географов IX и X веков по Р. Хр. о Кавказе, Армении и Азербайджане // СМОМПК. 1908. Вып. 38. С. 1-130.
- Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1932. 134 с.
- Михеев В.К. Отчет об археологических разведках и раскопках в 1961 году. Харьков, 1962. 21 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 2).
- Михеев В. К. Результаты археологических работ в 1963 году. Харьков, 1964. 8 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 4).
- Михеев В. К. Отчет об археологических исследованиях поселений салтовской культуры у с. Маяки в 1968 г. Харьков, 1969. 30 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 2. спр. 8).
- Шрамко Б.А. Отчет об археологических разведках и раскопках

Северскодонецкой экспедиции ХГУ в 1956 г. Харьков, 1957. 22 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 7а).

Шрамко Б.А. Отчет о разведках и раскопках археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1957 году. Харьков, 1958. 20 л. (НА МА ХНУ. ф. 1. оп. 1. спр. 8б).

Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія. Київ: Стародавній світ, 2012. 366 с.

Артамонов М. И. Средневековые поселения на Нижнем Дону. По материалам Северо-Кавказской экспедиции. Ленинград: ОГИЗ, 1935. 118 с.

Артамонов М. И. Белая Вежа // СА. 1952. № 16. С. 42-76.

Артамонов М. И. Саркел – Белая Вежа // МИА. 1958. № 62. С. 7-84.

Археология Украинской ССР. Киев: Нукова думка, 1986. Т. 3. 573 с.

Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. О салтовском типе сырдутного горна // СА. 1982. № 2. С. 168-175.

Афанасьев Г. Е., Николаенко А. Г. Metallургический комплекс у с Ездочного // Маяцкое городище. Москва, 1984. С. 261-270.

Бабенко В. Древне-Салтовские придонецкие окраины южной России // Труды XII АС в Харькове 1902 г. Москва, 1905. Т. 1. С. 434–460.

Бабенко В. А. Археологические исследования памятников древней культуры в сл. Верхнем Салтове. – Оттиск из «Волчанского земского листа». 1913. № 20.

Баранов И. А. Средневековая литейная форма из Старого Крыма // СА. 1977. № 2. С. 242-246.

Белецкий В.Д. Жилища Саркела-Белой Вежи // МИА. 1959. № 75. С. 40-134.

Березовец Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області // АП УРСР. 1952. Т. 3. С. 242-250.

Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян // КСИАУ. 1953. Вып. 2. С. 25-26.

Березовец Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950

- рр. // АП УРСР. Київ, 1955. Т. 5. С. 49-60.
- Березовец Д.Т. Поселения улицей на р.Тясмине // МИА. 1963. № 108. С. 145-208.
- Березовец Д.Т. Новые раскопки в с. Волынцево // АИУ в 1965-1966 гг. Киев, 1967. Вып. 1. С. 166-169.
- Березовець Д.Т. Могильник улиців у долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. Київ, 1969. С.58-71.
- Берестнев С.И, Любичев М.В. Новне данне о памятниках пеньковской культуры в бассейнах Северского донца и Ворсклы //Археология славянского юго-востока. Воронеж, 1991. С.33-36.
- Бідзіля В.Й. Залізоплавильні горни середини I тис. н. е. на Південному Бузі // Археологія. 1963. Т. 15. С. 124-144.
- Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг // СА. 1962. № 3. С. 33-52.
- Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. Москва: Наука, 1978. 272 с.
- Бурковский А. Ф. Из истории техники металлического производства у киргизов // Ученые записки исторического факультета Киргизского гос. ун-та. 1958. Вып. 5. С. 73-106.
- Бурковский А. Ф. Из истории техники обработки дерева у киргизов // Ученые записки историческрго факультета Киргиз. гос. ун-та. 1954. Вып. 3. С. 83-100.
- Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // ЖМНП. 1908. Ч. 14. С. 1-52.
- Виноградский Ю.С. Раннеславянские памятники в окрестностях Сосницы // КСИА АН УССР. 1952. Вып. 1. С. 50-52.
- Вознесенская Г. А. Техника кузнечного производства у восточных славян в VIII-X вв. // СА. 1979. № 2. С. 70-76.
- Выжарова Ж. Н. О происхождении болгарских пахотных орудий. Москва: Изд-во АН СССР, 1956. 54 с.
- Въжарова Ж. Славяно-българското селище край село Полина Силистренско.

София: Изд-во БАН, 1956. 63 с.

- Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. Москва: Наука, 1964. 200 с.
- Гопак В. Д. Кузнечное ремесло славян Днепровско-Днестровского лесостепного междуречья в VI-XIII вв. н. э. Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. Киев, 1976. 19 с.
- Горбаненко С.А. Сельское хозяйство колочинской культуры // Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V-VII вв.). Москва, 2016. С. 114-135.
- Горленко В. Ф., Бойко І. Д. Куніцький О. С. Народна землеробська техніка українців. Київ: Наукова думка, 1971. 164 с.
- Горюнов Е. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тисячоліття н. е. // Археологія. 1975. Т. 18. С. 42-50.
- Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. Ленинград: Наука, 1981. 133 с.
- Довженок В. И. К истории земледелия у восточных славян в I тысячелетии н. э. и в эпоху Киевской Руси // МИЗ. 1952. Т. 1. С. 115-159.
- Журавлев О. П. Животноводство у славянского населения восточноевропейской лесостепи во второй половине I тыс. нашей эры // Вопросы истории славян. 1998. Вып. 12. С. 34-43.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX - XIII веков. Москва-Ленинград: Наука, 1966. Вып. 2. 144 с. (САИ. Вып. Е 1-36).
- Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1956. 345 с.
- Ковнурко Г. М. Петрографический анализ средневековых амфор из Крыма и Приазовья // КСИА АН СССР. 1968. Вып. 113. С. 119-122.
- Колода В.В. Чёрная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н.э. Харьков: РЦНИТ, 1999. 244 с.
- Колода В. В., Горбаненко С. А. Сельское хозяйство носителей салтовской

- культуры в лесостепной зоне. Киев: ИА НАН Украины, 2010. 216 с.
- Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. 1953. № 32. 258 с.
- Корзухина Г. Ф. Клады и случайные находки вещей круга "древностей антов" в Среднем Поднепровье. Каталог памятников // МАИЭТ. 1996. Т. 5. С. 352-435.
- Красильников К. И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. 1981. № 4. С. 110-125.
- Красильников К. И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. 1976. № 3. С. 367-378.
- Красильников К. И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА АН СССР. 1980. Вып. 160. С. 60-69.
- Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. Москва: Наука, 1971. 166 с.
- Краснов Ю. А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. Москва: Наука, 1987. 236 с.
- Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. Москва: Наука. 1975. 299 с.
- Кухаренко Ю. В. Ново-Покровский могильник і поселення // Археологія. 1952. Т. 6. С. 33-50.
- Лаптев А.А. Средневековые оковки заступов на Харьковщине // Харьковский археологический сборник. 2007. Вып. 2. С. 12-20.
- Любічев М.В. дослідження багатопалаткового поселення на р. Уди // Проблеми музеєзнавства та історичного краєзнавства. Харків, 1993. С. 38-39.
- Ляпушкин И. И. Раскопки Правобережного Цимлянского городища // КСИИМК. 1940. Вып. 4. С. 58-62.
- Ляпушкин И. И. Материалы к изучению юго-восточных границ восточных славян VIII- X вв. // КСИИМК. 1946. Вып. 12. С. 117-126.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое. Москва-Лениград: Наука, 1958. 328 с. (МИА. № 74).
- Ляпушкин И. И. Карнауховское поселение // МИА. 1958. № 62. С. 263-314.

- Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. 1958. № 62. С. 85-150.
- Ляпушкин И. И. Средневековое поселение у ст. Суворовской // МИА. 1958. № 62. С. 323-336.
- Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. 1959. Т. 29-30. С. 58-83.
- Макаренко М.О. Городище Монастирище // Наук. зб. іст. секції Укр. Акад. наук. 1925. Т. 19. С. 3-23.
- Маринов В. Принос към изучването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. София: Изд-во БАН, 1956. 321 с.
- Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). VIII-XIV вв. Москва: Наука, 1966. 180 с. (САИ. Вып. ЕІ-36).
- Мерперт Н. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. 1955. № 23. С. 131 – 168.
- Минасян Р. С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // Археологический сборник. Ленинград, 1978. Вып. 19. С. 47-85.
- Михеев В. К. Новые данные для изучения хозяйства и ремесел салтовской культуры VIII-X вв. (по раскопкам городища у с. Маяки на Северном Донце) // Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. Баку, 1965. С. 139-140.
- Міхеєв В. К. До питання про ремісничє виробництво салтівської культури // ВХУ. 1966. № 17: Іст. сер. Вип. 1. С. 91-98.
- Міхеєв В. К. Досягнення радянських археологів у вивченні господарства алано-болгарських племен Подоння VIII-X ст. // ВХУ. 1967. № 22: Іст. сер. Вип. 2. С. 119-124.
- Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Зброя салтівської культури та її виробництво (списи) // Питання історії на родів СРСР. 1967. Вип. 4. С. 163-171.

- Михеев В. К. Достижения ремесленников салтовской культуры. Харьков: Изд-во ХГУ, 1968. 27 с.
- Михеев В. К. Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII-X вв. Харьков, 1968. 19 с.
- Міхеєв В. К., Степанська Р. Б., Фомін Л. Д. Ножі салтівської культури та їх виробництво // Археологія. 1973. Вип. 9. С. 90-99.
- Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: Вища школа. 1985. 147 с.
- Міхеєв В.К. Приходнюк О.М. Пенківське поселення на Сіверському Дінці // Археологія. 1986. Вип. 34. С. 73-82.
- Овчаров Д. Средновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 92-98.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанические исследования в области славянской археологии // Труды V МКАС. Киев, 1988.-С.169-174.
- Плетнева С. А. Керамика Саркела-Белой Вежи // МИА. 1959. № 75. С. 212-272.
- Плетнева С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. // СА. 1962. № 1. 83-94.
- Плетнева С. А. Подгоровский могильник // СА. 1962. № 3. С. 241-251.
- Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища // Керамика и стекло Древней Тмутаракани. Москва, 1963. С. 1-85.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяцкая культура. Москва: Наука, 1967. 197 с. (МИА. № 142).
- Плетнева С. А. Работа Северо-Донецкого отряда // АО 1966 г. Москва, 1967. С. 54-55.
- Плетнева С. А. Сосуды с зооморфными чертами в салтовских древностях // Кавказ и Восточная Европа в древности. Москва, 1973. С. 205-212.
- Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. Москва: Мосты культуры, 1999. 248 с.
- Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII

Археологического съезда. Москва, 1905. Т. 1. С. 465-492.

Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI-IX ст.
Київ: Наукова думка, 1980. 152 с.

Приходнюк О.М. Пеньковская культура. (Культурно-археологический аспект исследования). Воронеж: Воронежский университет, 1998. 172 с.

Пуголовок Ю.О. До питання про характер планування поселень роменської культури // Археологія і давня історія України. Вип. 4. Актуальні проблеми археології України. Київ: ІА НАНУ, 2010. С. 276-285.

Пуголовок Ю.О. Типи теплотехнічних споруд та температура випалювання кераміки у носіїв роменської культури // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. Київ: ІА НАН України, 2022. Вип. 2 (43). С. 225-234.

Руденко С. И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. 393 с.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. Москва: Изд-во АН СССР. 1948. 792 с.
Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III Археологического съезда. Киев, 1878. С. 185-224.

Самоквасов Д. Я. Могила русской земли. Москва, 1908. 271 с.

Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920-е).
Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 188 с.

Скирда В. В., Володарець-Урбанович Я. В. Знахідки пеньківської культури із поселення Черемушна // Археологія. 2019. №3. С.83-97.

Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII ст.).
Київ: Наукова думка, 1975. 211 с.

Сорокин С. С. Железные изделия Саркела – Белой Вежи // МИА. 1959. № 75.
С. 135-199.

Сухобоков О. В. Славяне Дніпровського Левобереж'я. Київ: Наук. думка, 1975. 166 с.

Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Левобереж'я у VIII-XIII ст. Київ: Наук, думка, 1992. 216 с.

- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В. Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 1989. С. 95-102.
- Сухобоков О. В., Гопак В. Д. О железообработке у племен салтовской культуры // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тез. докл. юбил. конф. Киев, 1975. С. 165-167.
- Сухобоков О. В., Иченская О. В., Орлов Р. С. Раскопки у с. Каменное // АО 1977 г. Москва, 1978. С. 377-378.
- Сухобоков О. В., Иченская О. В., Юренко С. П. Новые исследования раннеславянского поселения близ Опошни // АО 1975 г. Москва, 1976. 395 с.
- Сымонович Э. А. Городище Колочин I // МИА. 1963. № 108. С. 97-137.
- Телегін Д. Я., Беляєва С. О., 1975. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. Вип. 18. С. 95-107.
- Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III-V вв. Киев: Наукова думка, 1984. 124 с.
- Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта УССР в I тыс. н. з. Киев: Наукова думка, 1985. С. 93-98.
- Турлей Г. Ф. Полезные ископаемые бассейна р. С. Донец // Геологический очерк бассейна реки Донца. Харьков-Киев, 1936. С. 146-195.
- Федоровський О. С. Археологічні розкопки в околицях Харкова // ХрАМ. Київ, 1930. Ч. I. С. 5-10.
- Флеров В. С. Орудия VIII-IX вв. для орнаментации керамики // СА. 1972. № 3. С. 351-352.
- Флеров В. С. Распространение лощеной керамики на территории салтовско-маяцкой культуры // Плиска-Преслав. София, 1981. Т. 2. С. 170-181.
- Фляксбергер К. Археологические находки хлебных растений в областях, примыкающих к Черному морю // КСИИМК. 1940. Вып. 8. С. 117-119.
- Шрамко Б. А. Кераміка салтівської культури // Учені записки ХДУ. 1959. Т. 7. С. 241-267.

- Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков: Изд-во ХГУ, 1961. 402 с.
- Шрамко Б. А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище // МИА. 1970. №176. С. 105-108.
- Шрамко Б. А. Михеев В.К. До питання про виробництва заліза у болгаро-аланських племен салтівської культури // ВХУ. 1969. № 35: Іст. сер. Вип. 3. С. 74-81.
- Шрамко Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. Справочник по археологии Украины: Харьковская область. Киев: Наукова думка, 1977. 156 с.
- Шрамко Б. А., Петриченко О. М., Солнцев Л. О., Фомін Л. Д. Дослідження староруських залізних виробів Донецького городища // Нариси з історії техніки. 1961. Вип. 7. С. 74-87.
- Шрамко Б. А., Скирда В.В. Рождение Харькова: монография. Харьков: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. 118 с.
- Юренко С. П. Исследования раннеславянского поселения у с. Волынцево // АО 1980 г. Москва, 1981. С. 327-338.
- Юренко С. П. Население Днепровского Левобережья в VII-VIII вв. н. э. (волынцевская культура) // Труды V междунар. конгр. археологов-славистов. Киев: Наук. думка, 1988. Т. 4. С. 244-251.
- Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Ленинград: Наука, 1979. 164 с.
- Янушевич З. В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. Кишинев: Штинца, 1976. 214 с.

ДОДАТКИ

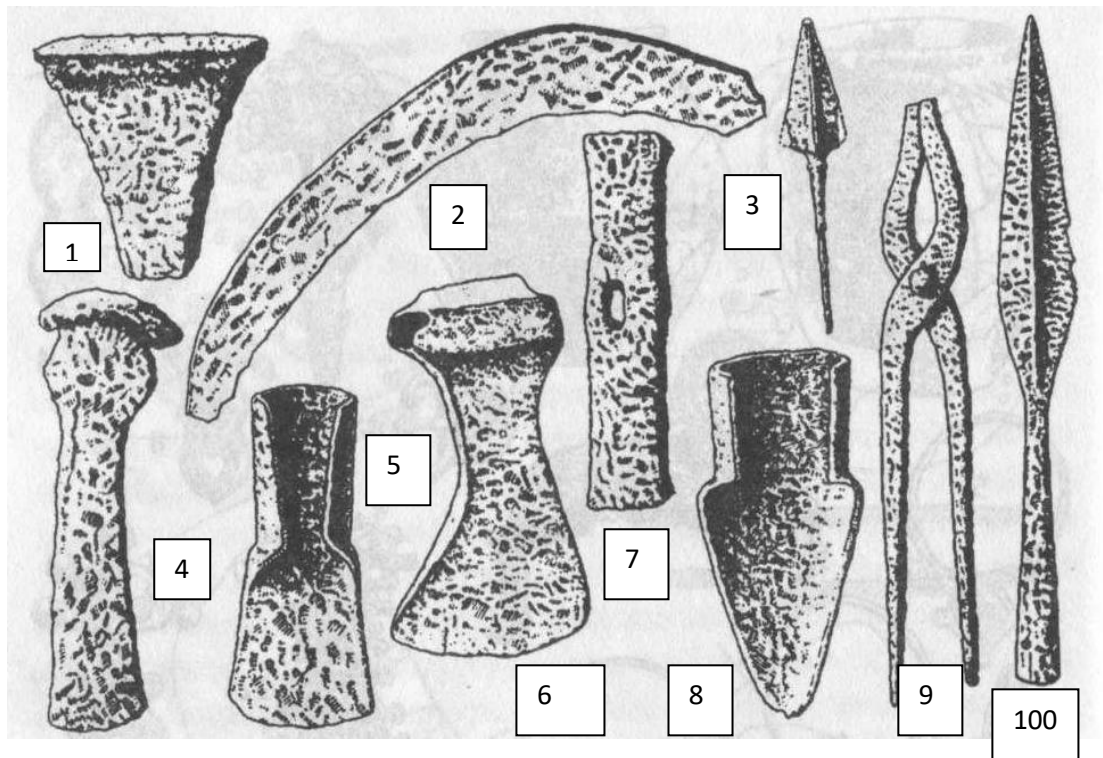

Рис. 1. Залізні вироби пеньківської культури (за О. М. Приходнюком).

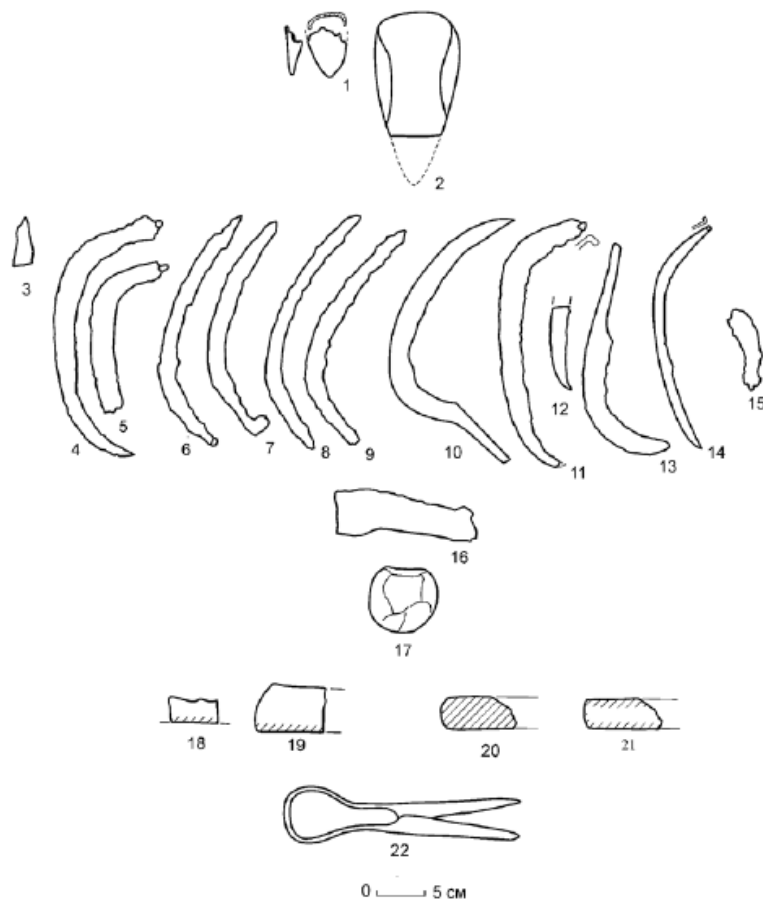

Рис. 2. Залізні вироби колочинської культури (за С. А. Горбаненко).

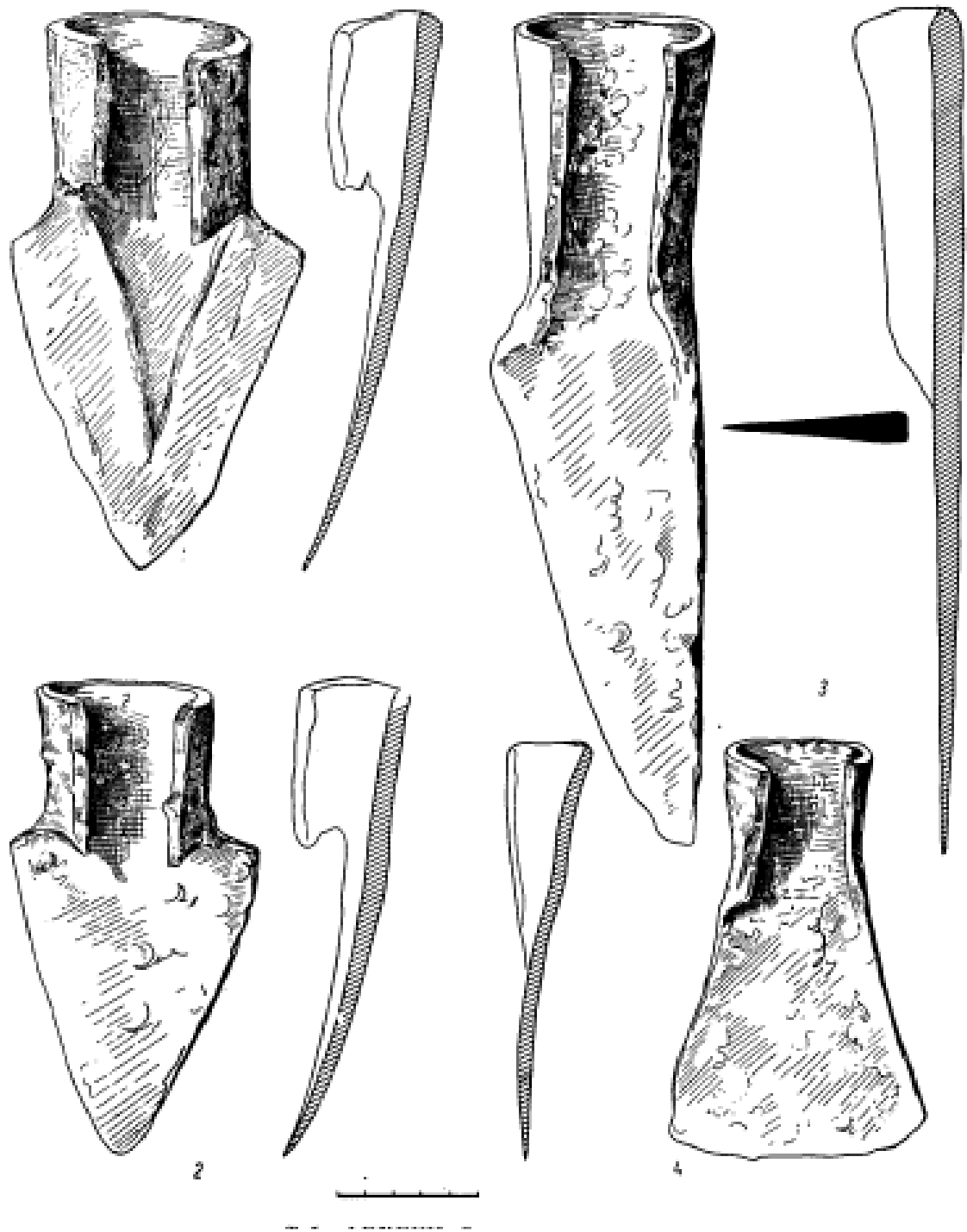

Рис. 3. Залізні знаряддя для обробки ґрунту роменської культури (за І. І. Ляпушкіним).

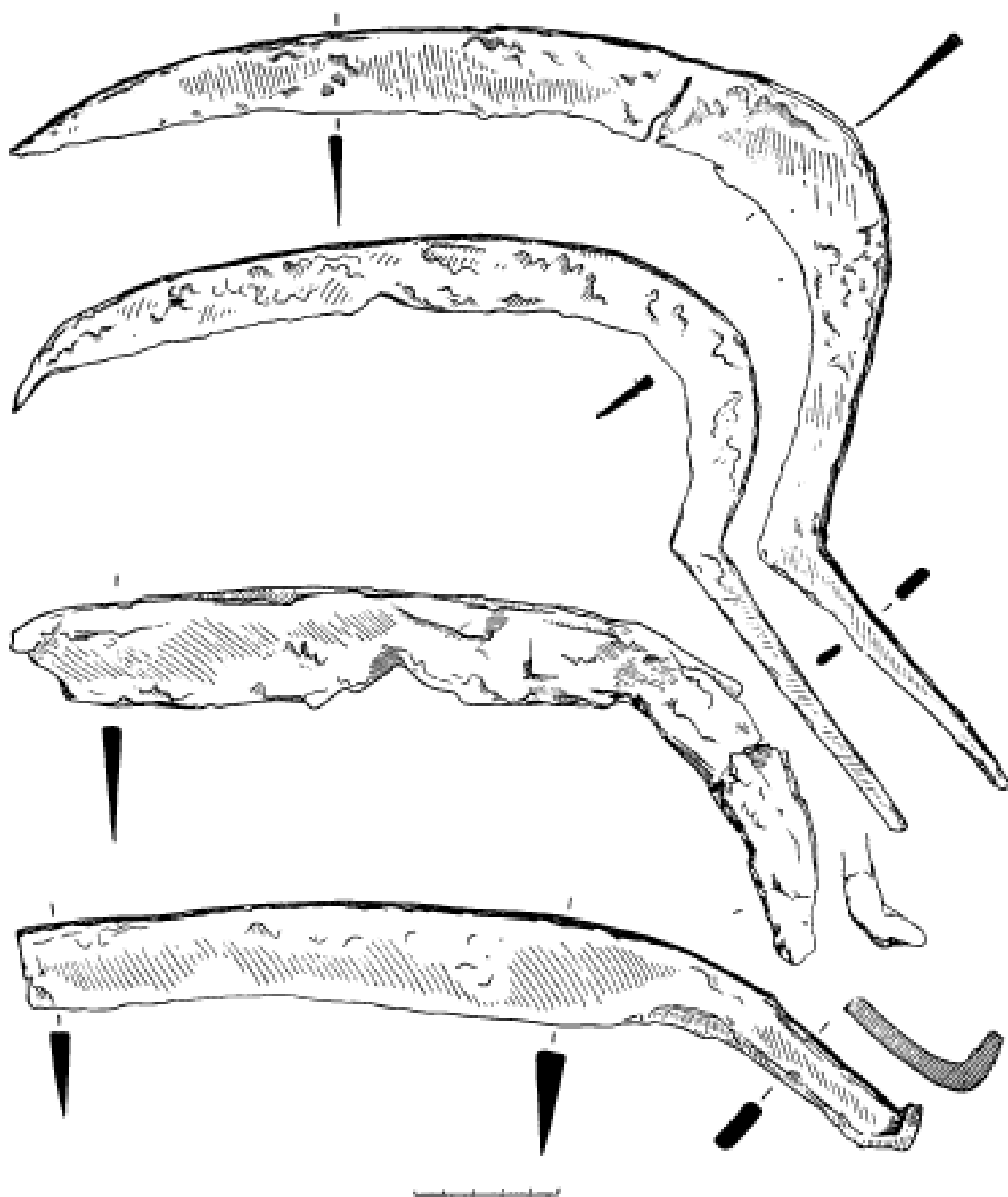

Рис. 4. Залізні знаряддя для збору врожаю роменської культури (за І. І. Ляпушкіним).

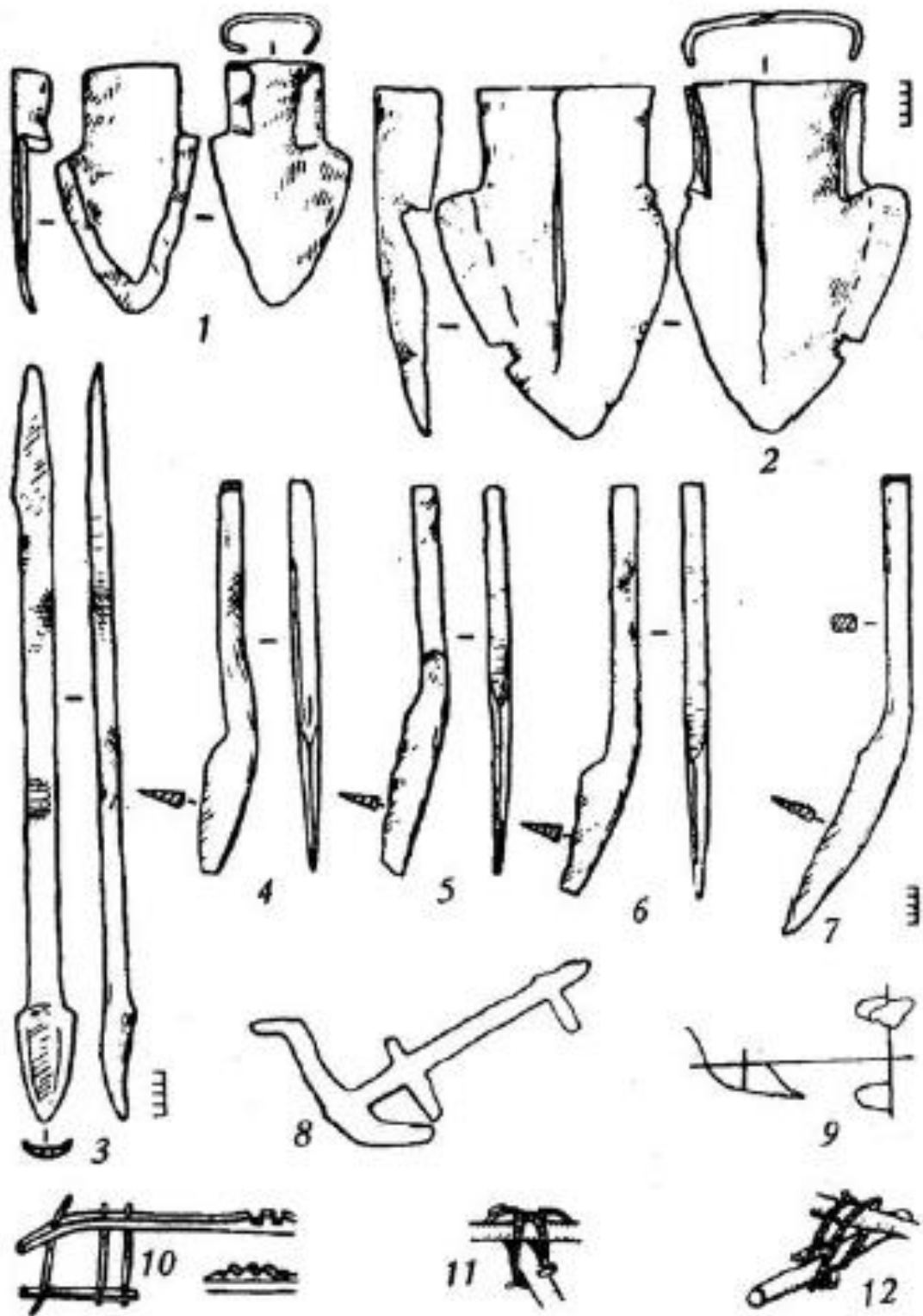

Рис. 5. Знаряддя праці для обробки ґрунту салтівської культури (за В. К. Міхєвим).

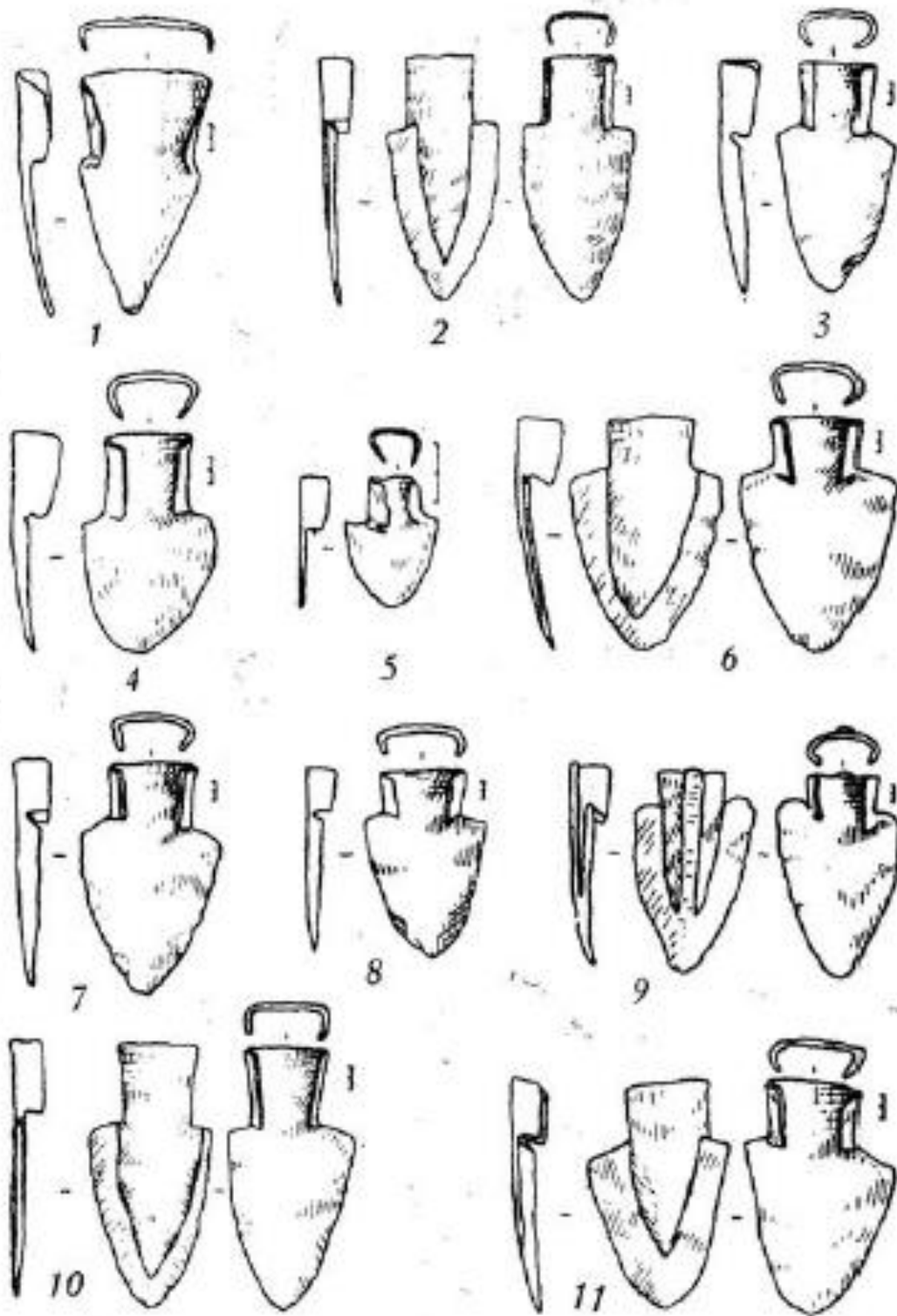

Рис. 6. Залізні наральники салтівської культури (за В. К. Міхеєвим).

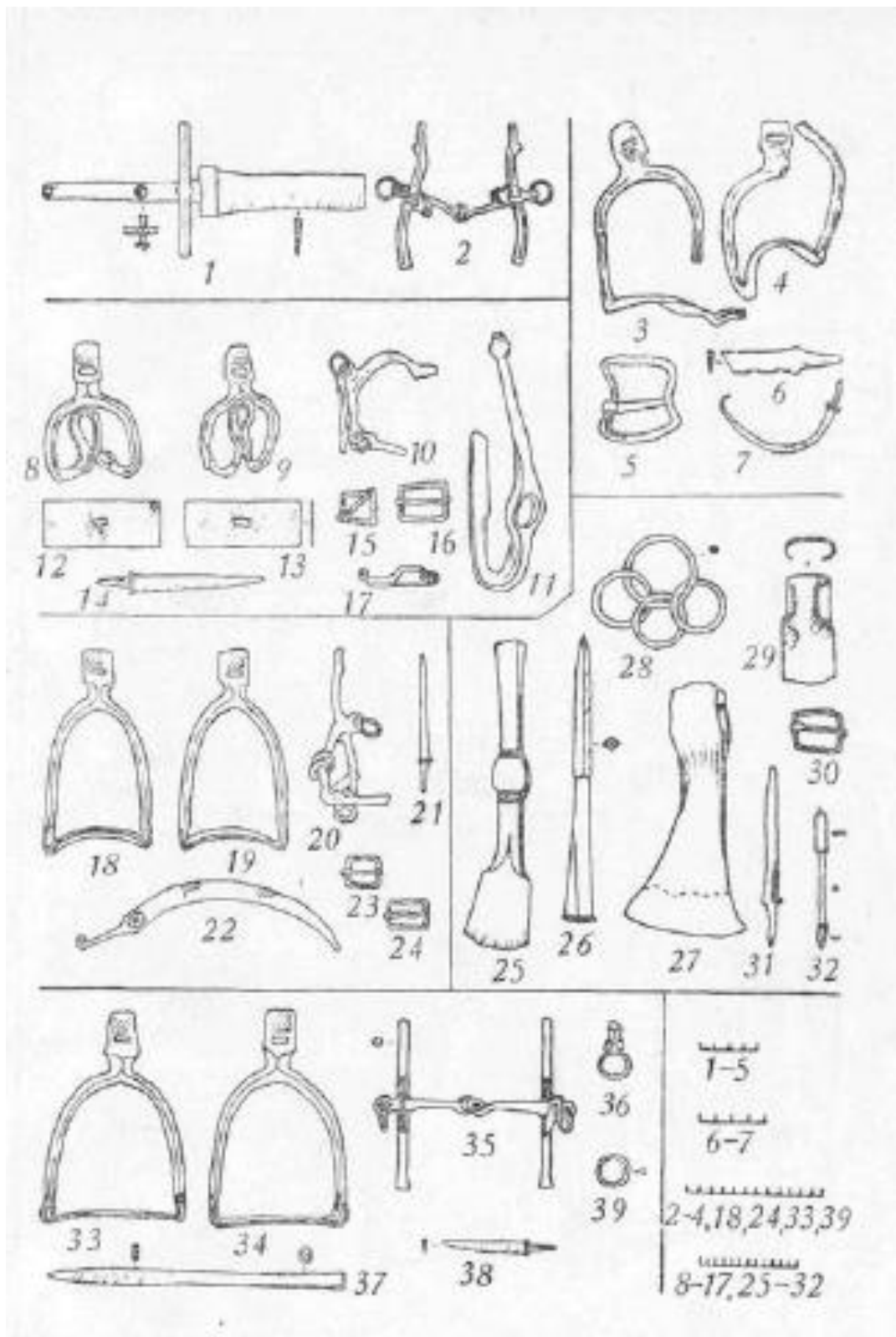

Рис. 7. Залісні артефакти Сухогомольшанського могильника (за В. К. Міхєєвим).

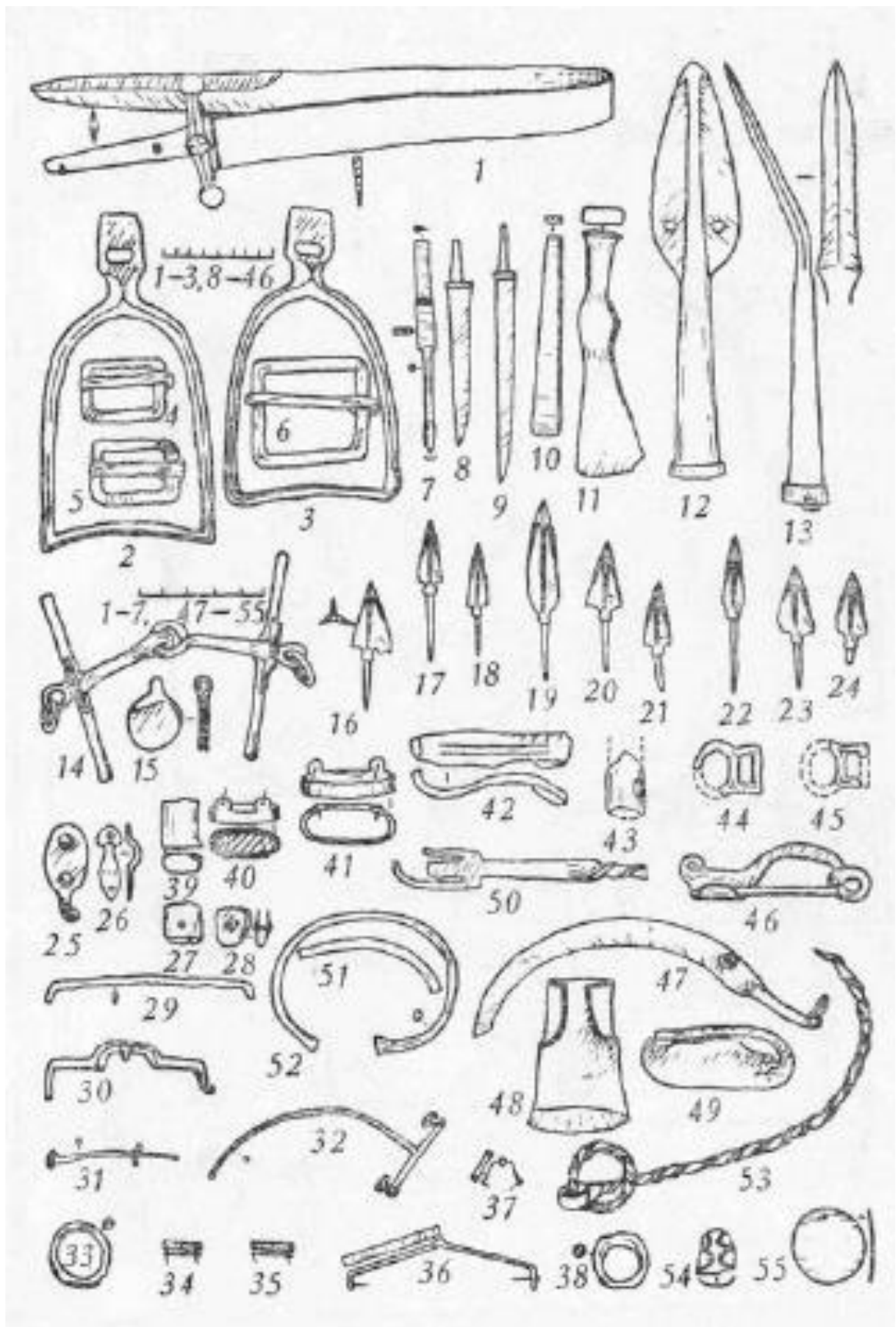

Рис. 8. Залізні артефакти Сухогомольшанського могильника (за В. К. Міхєєвим).

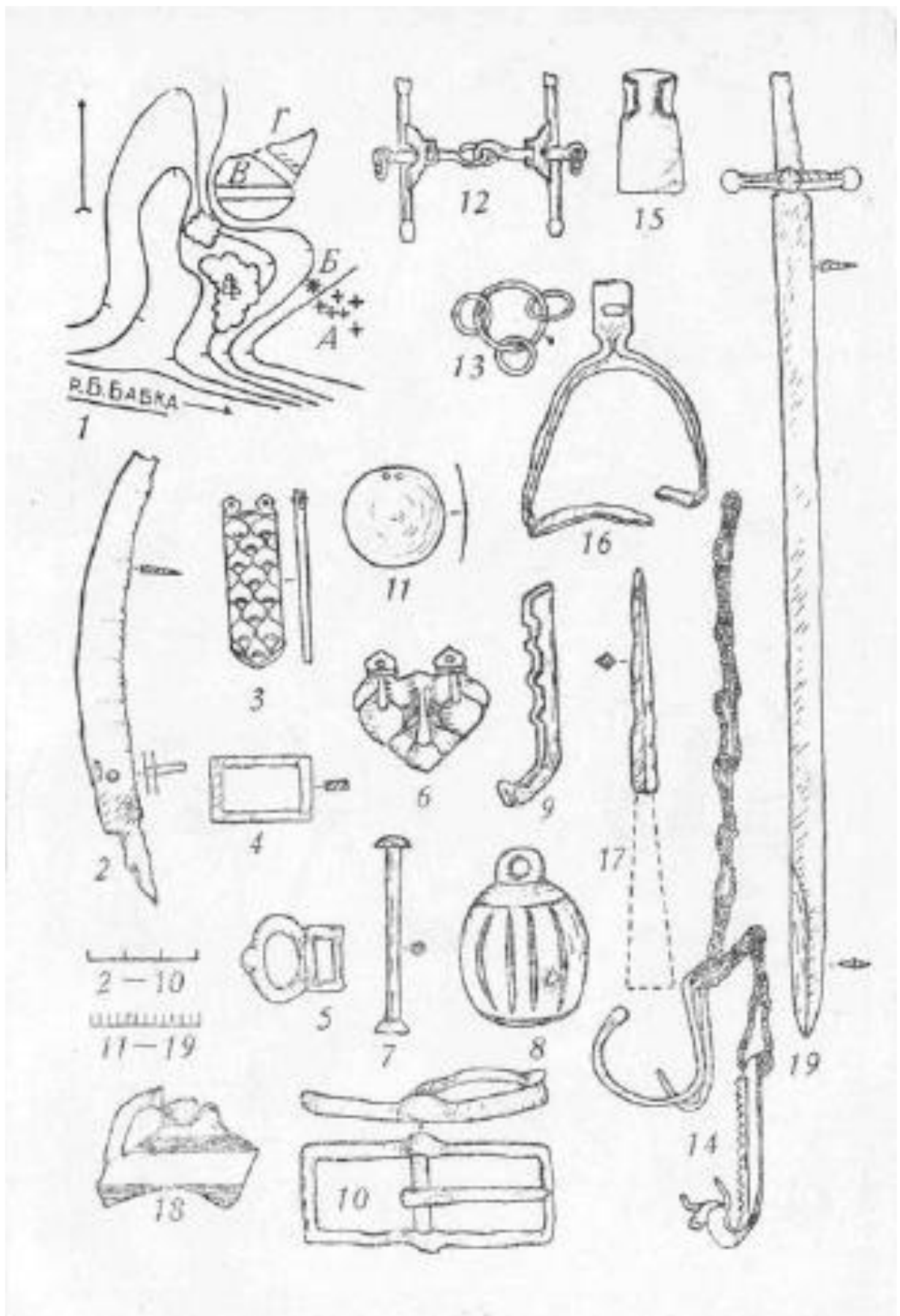

Рис. 9. Матеріали П'ятницького могильника (за В. К. Міхеєвим).

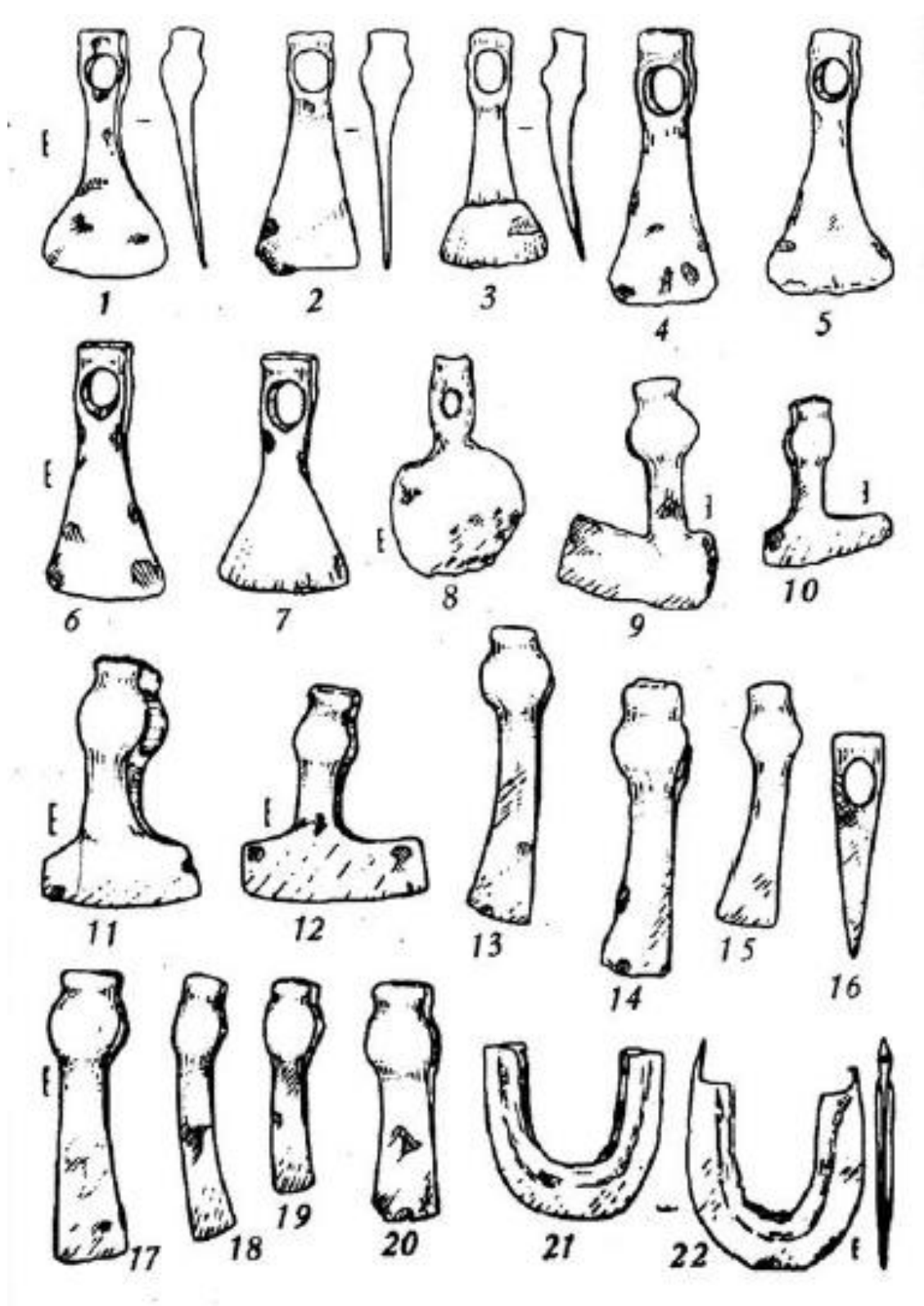

Рис. 10. Сокири, мотики та оковки заступів салтівської культури (за В. К. Міхєєвим).

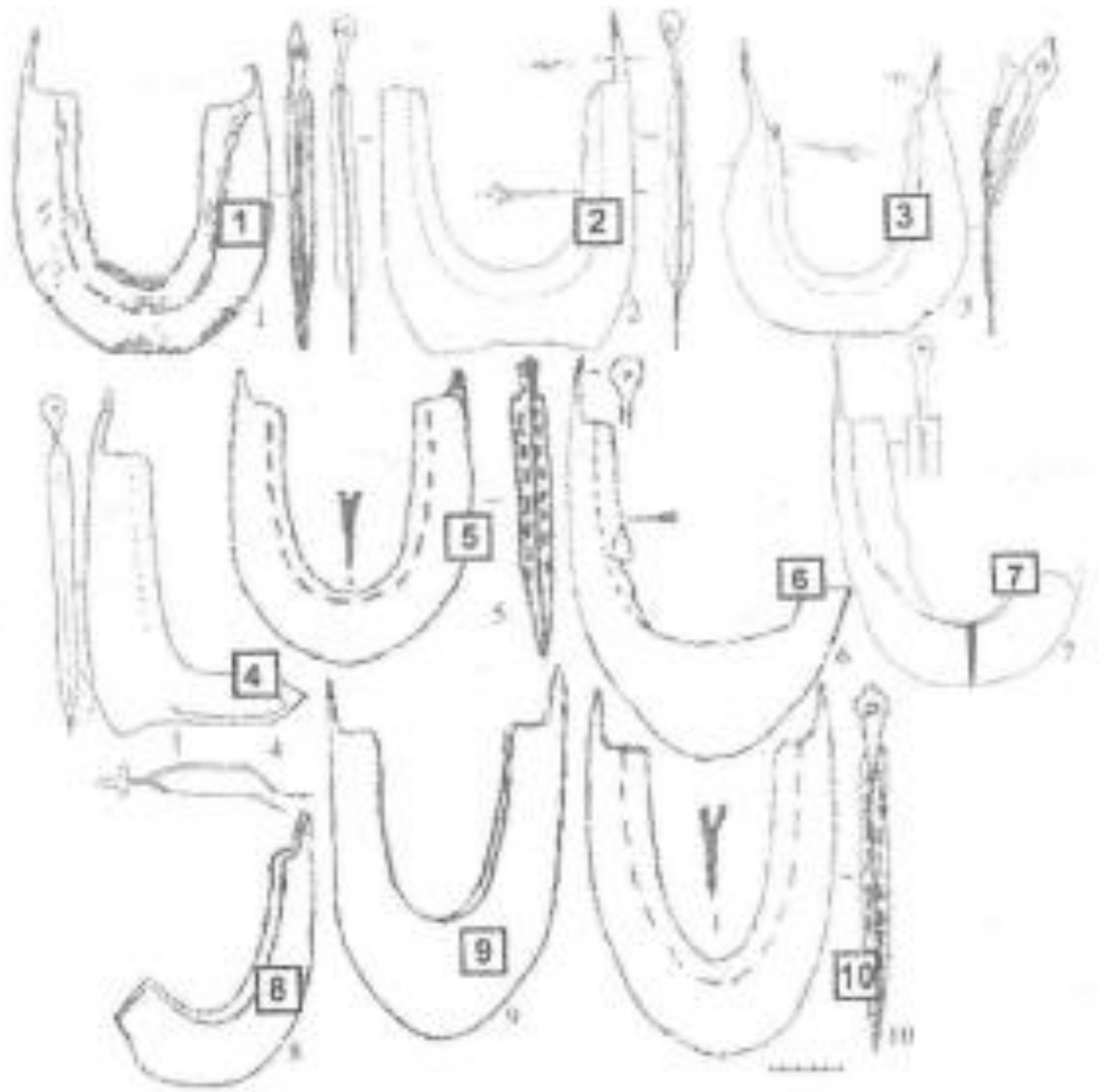

Рис. 11. Оковки заступів з вушками салтівської культури (за О. О. Лаптевим).

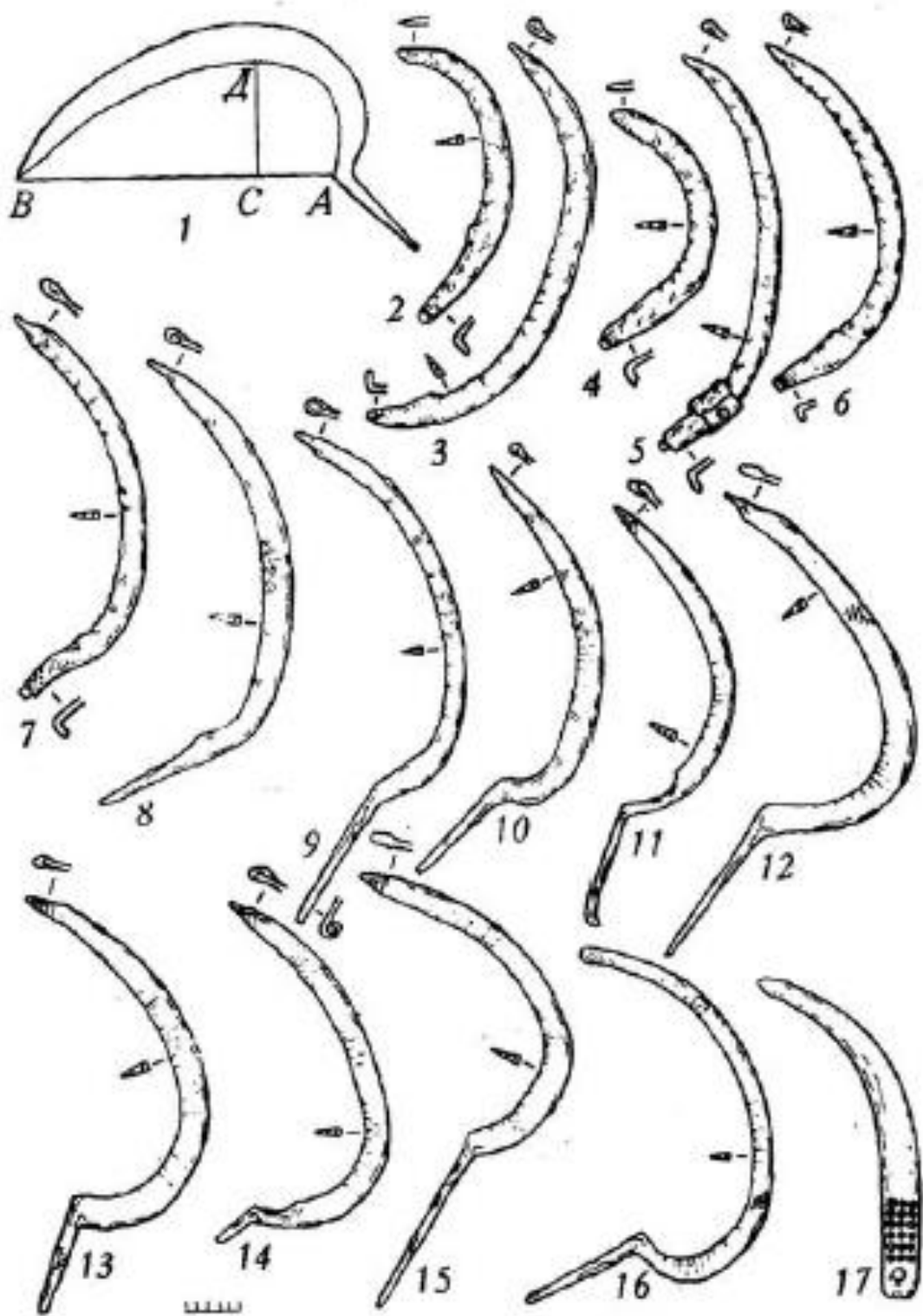

Рис. 12. Залізні серпи салтівської культури (за В. К. Міхєєвим).

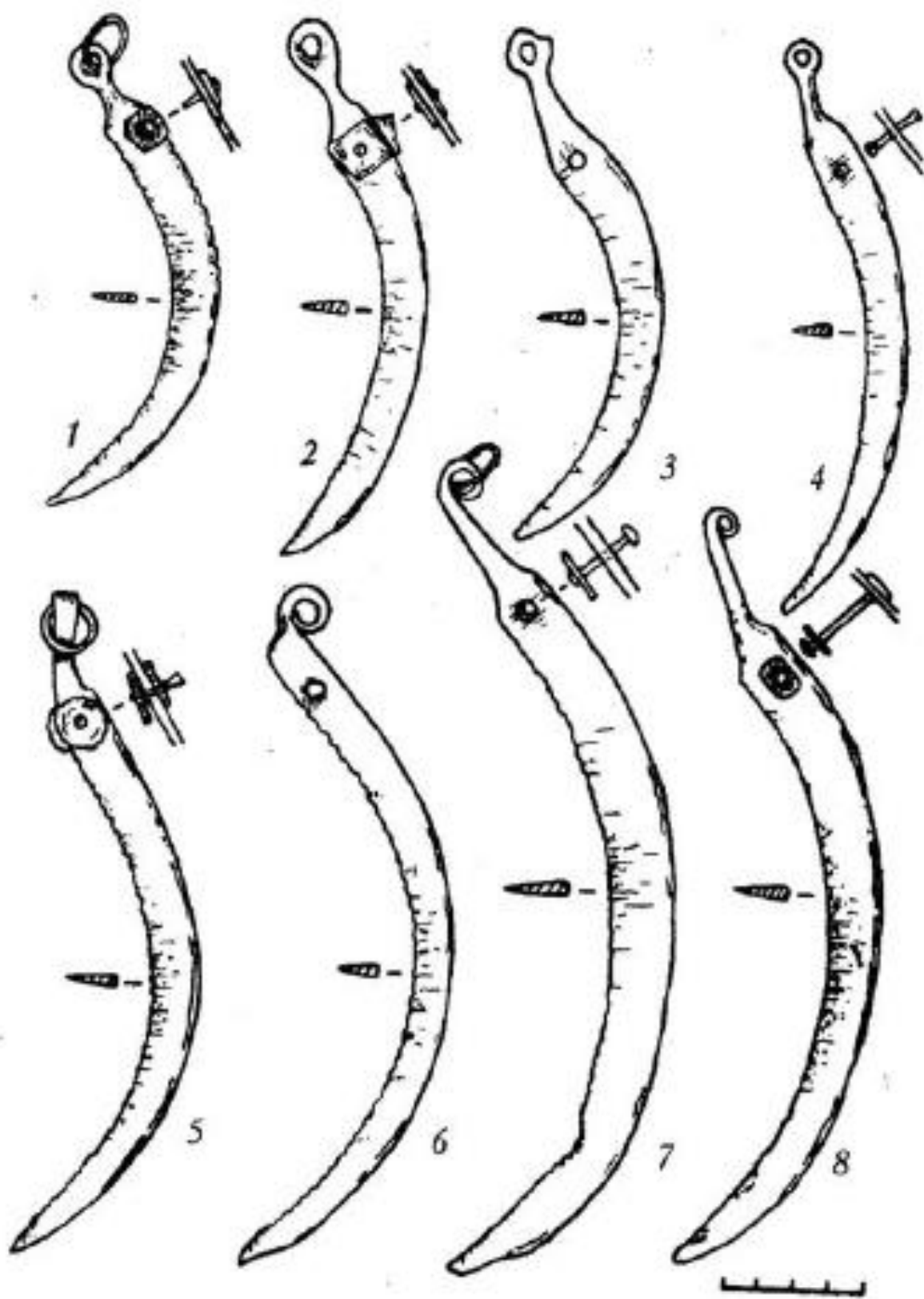

Рис. 13. Складні серпи салтівської культури (за В. К. Міхеєвим).

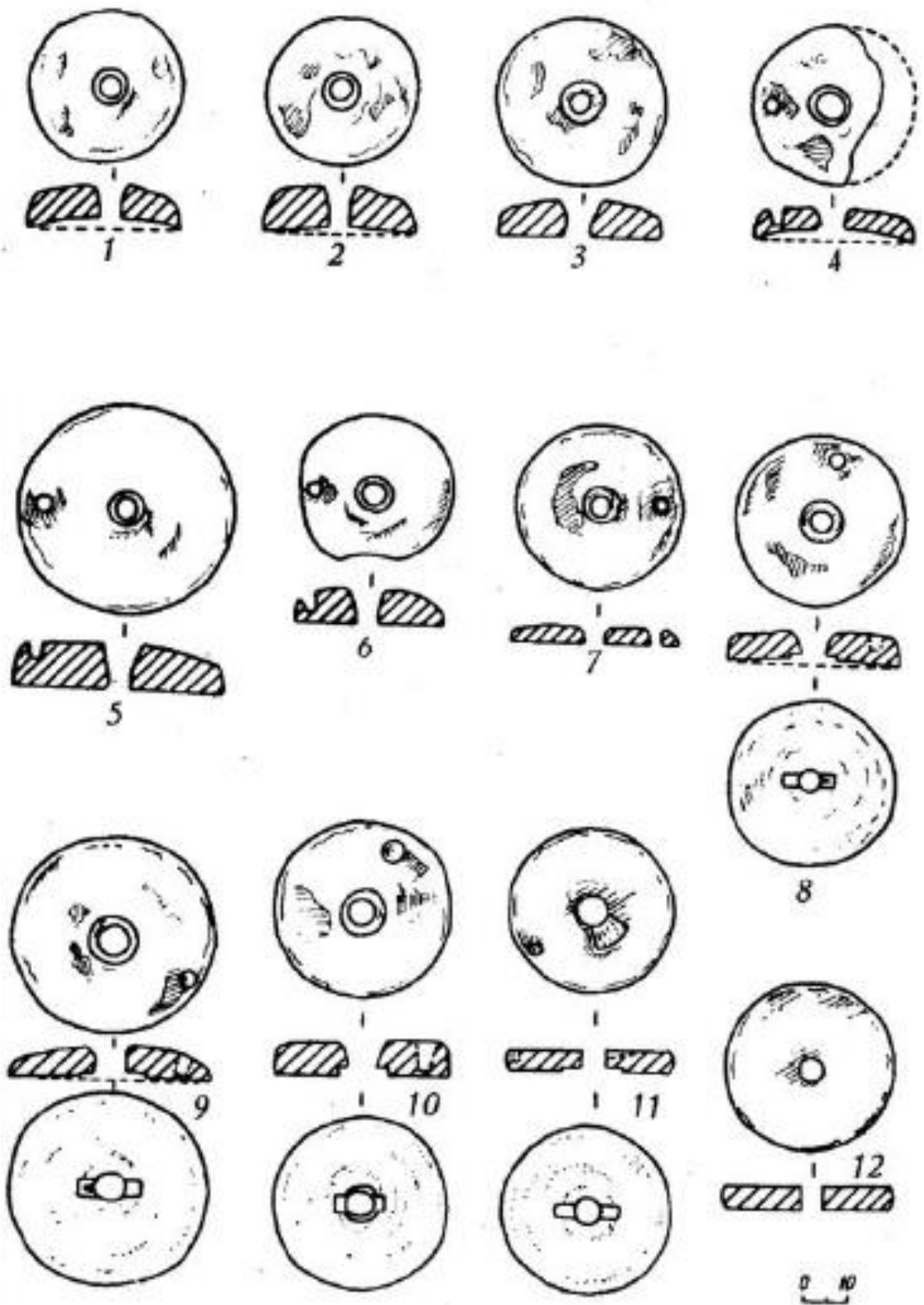

Рис. 14. Кам'яні жернова з поселення Маяки (за В. К. Міхєєвим).

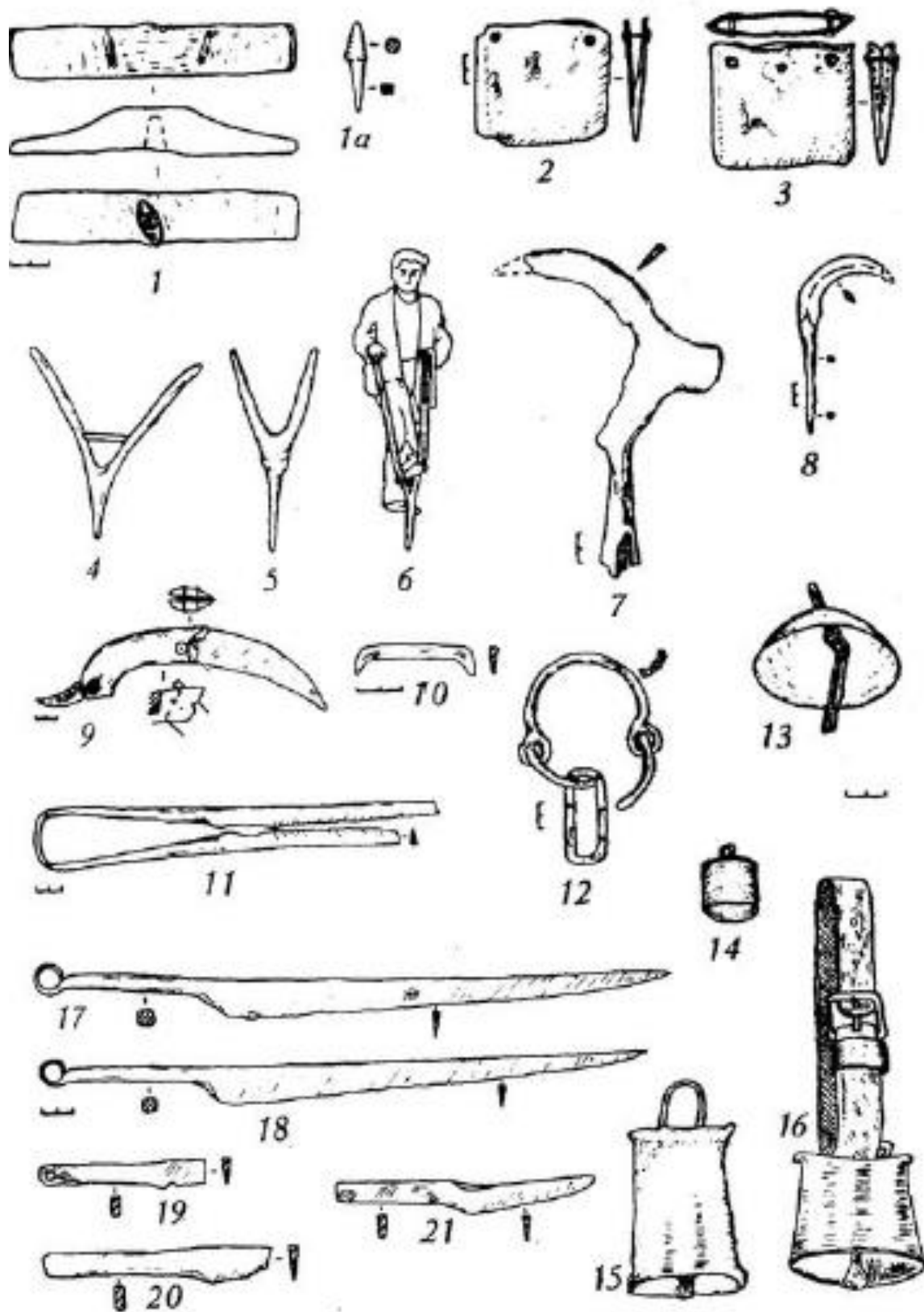

Рис. 15. Сільськогосподарський інвентар салтівської культури (за В. К. Міхесвим).

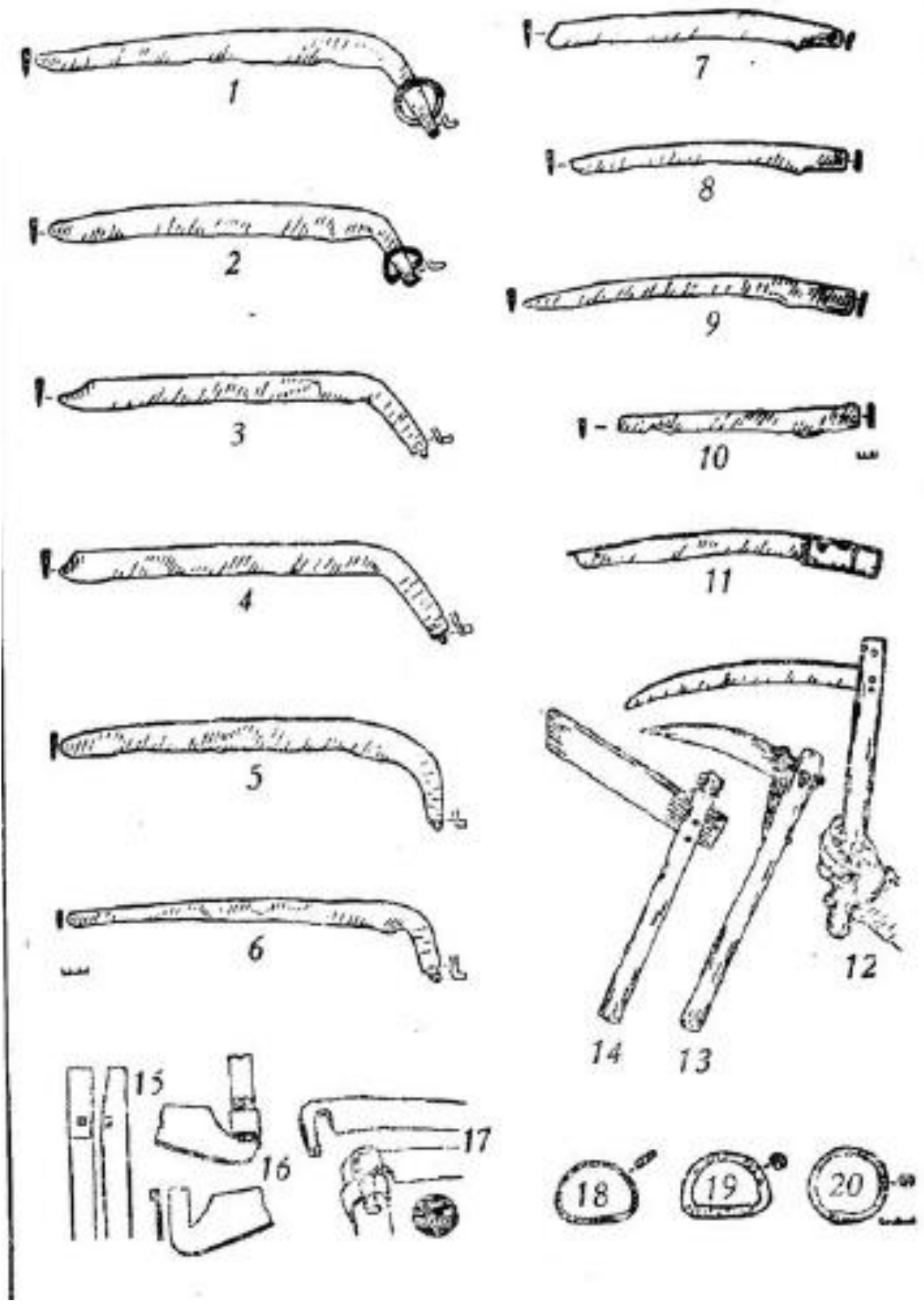

Рис. 16. Знаряддя для збору врожаю салтівської культури (за В. К. Міхесвим).

Рис. 17. Срібний браслет з потовщеними кінцями (за В. В. Скирдою).

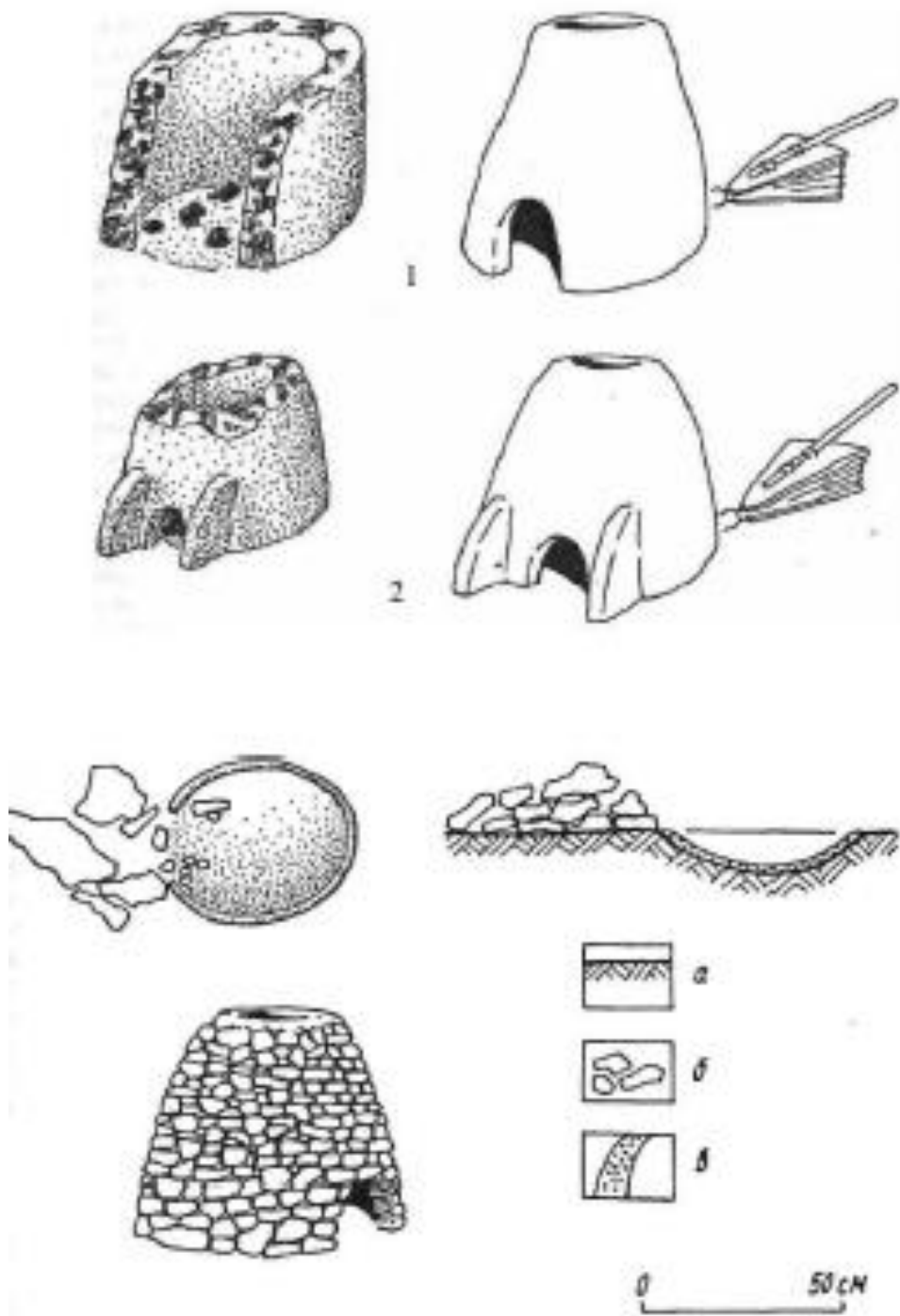

Рис. 18. Пеньківські горни шахтного типу (за Б. О. Колчиним).

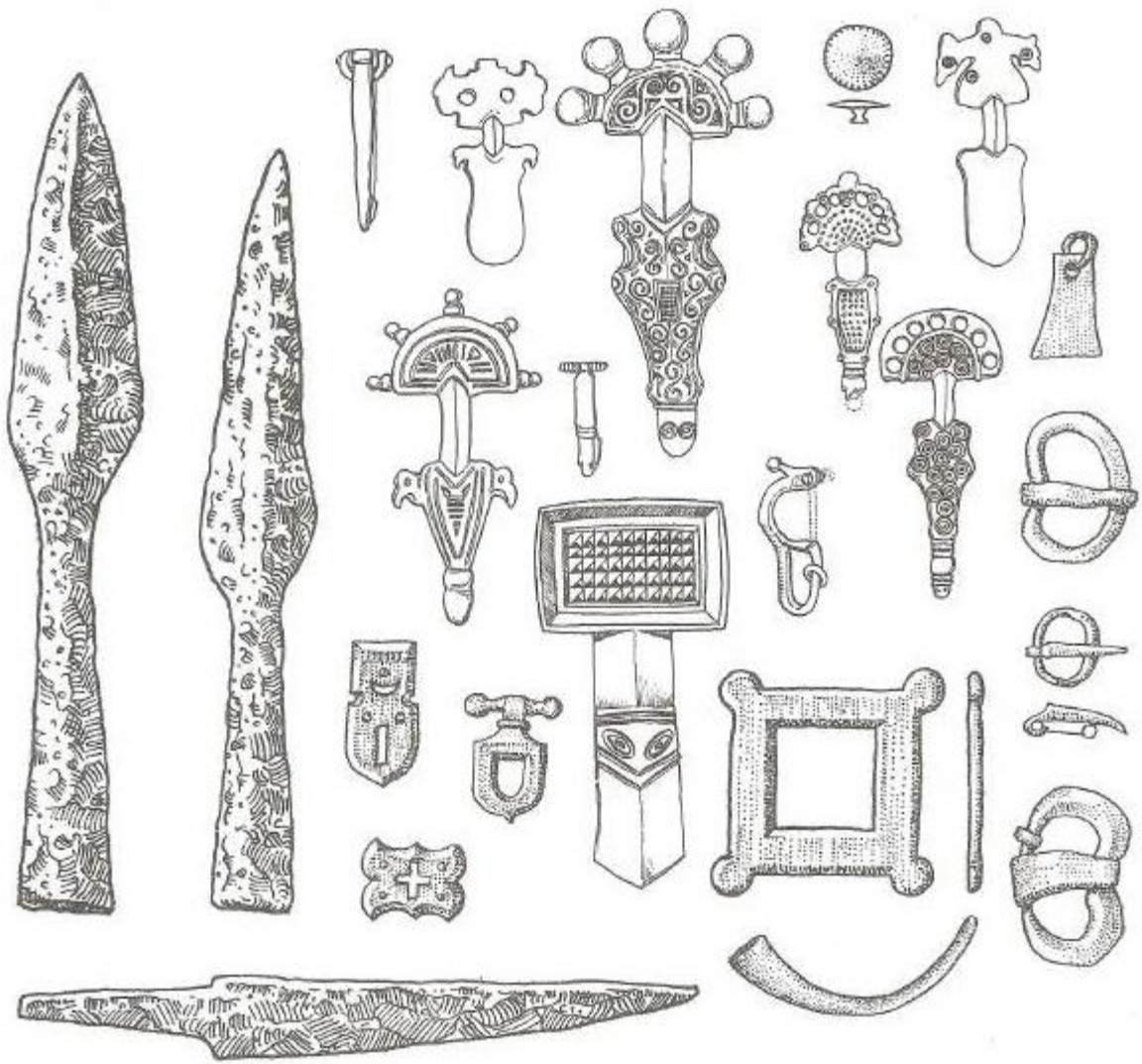

Рис. 19. Металеві речі колочинської культури (за Е. О. Симоновичем).

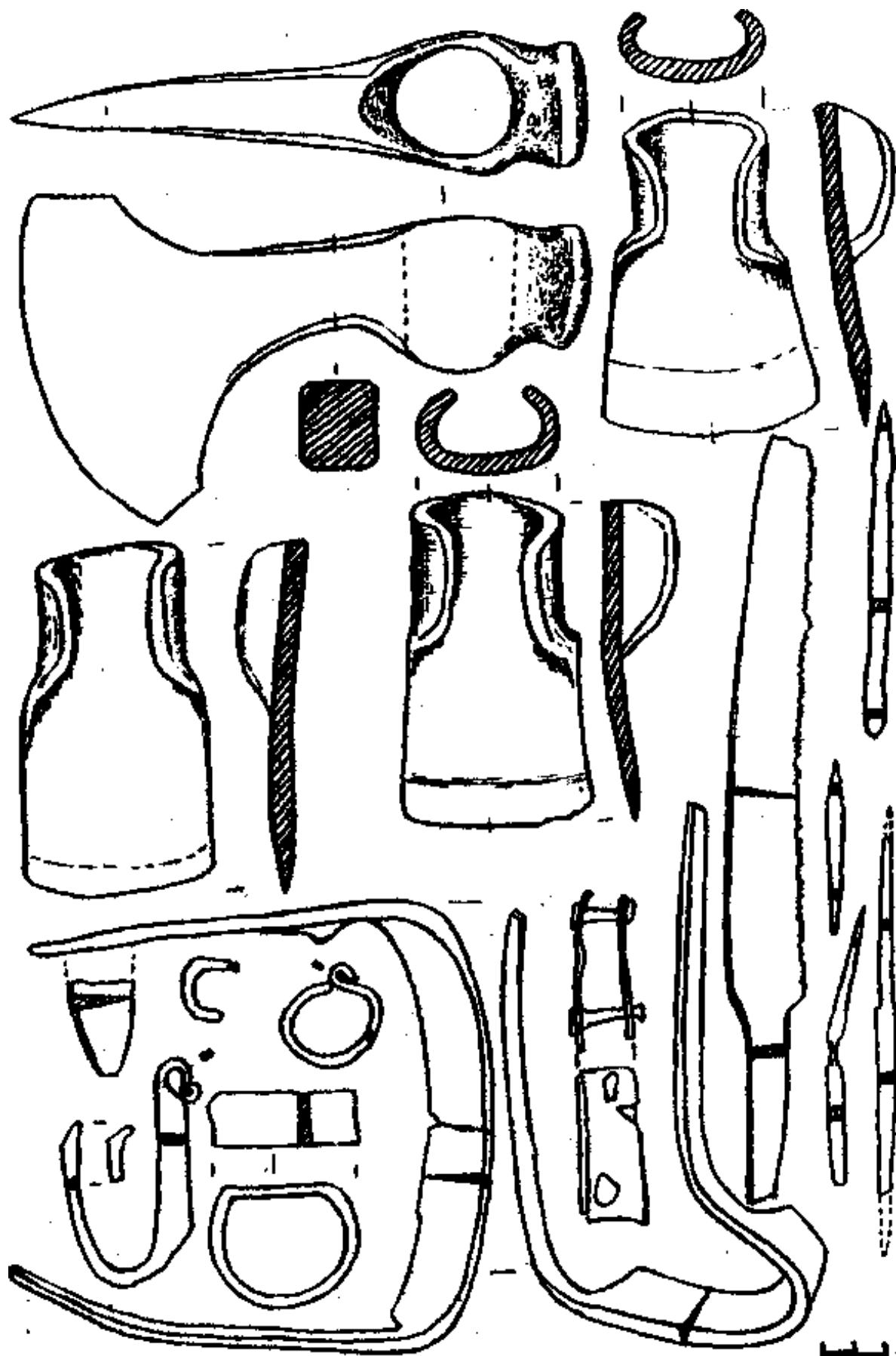

Рис. 20. Залізні знаряддя праці волинцівської культури (за О. В. Сухобоким).

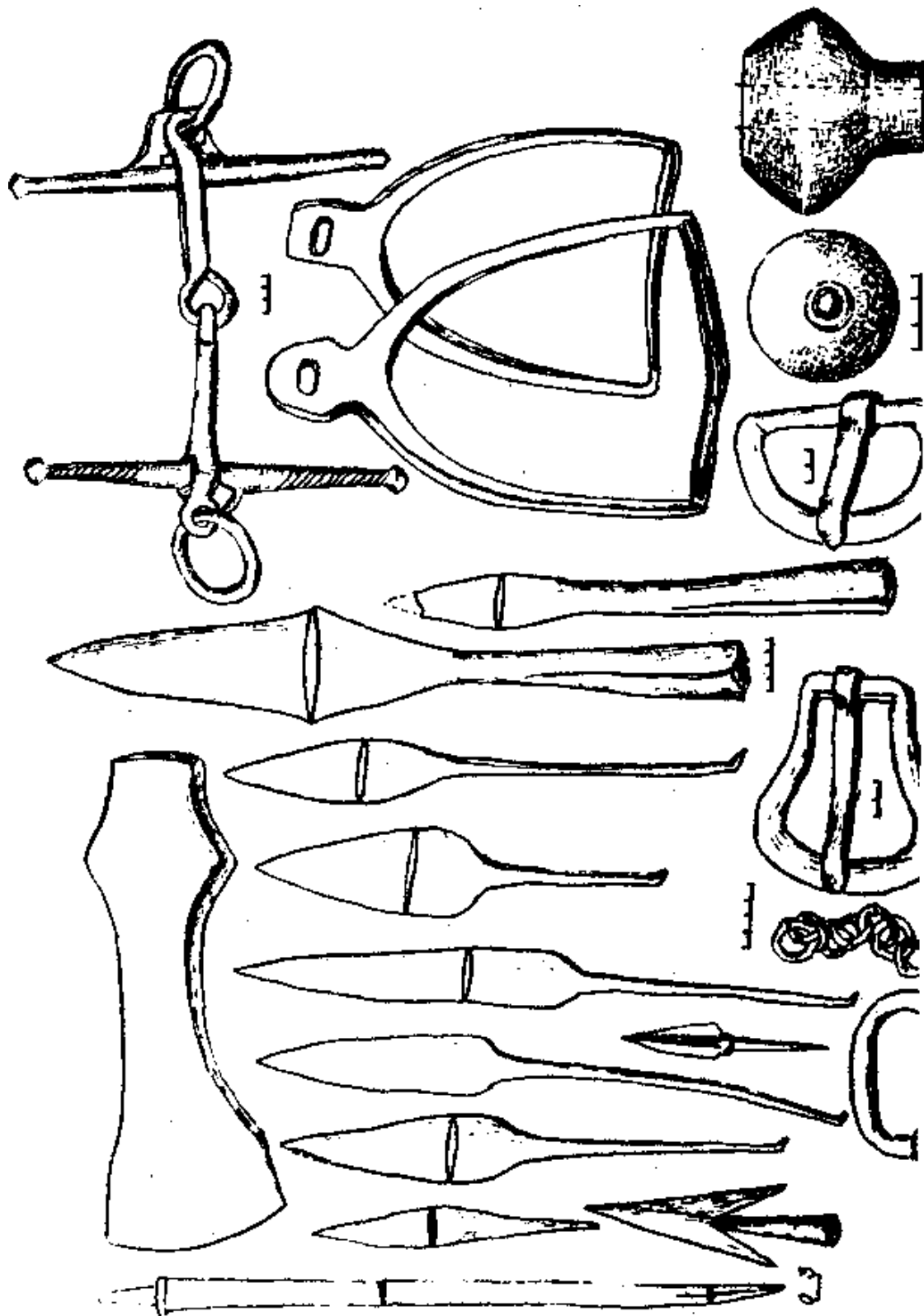

Рис. 21. Кінська зброя та зброя волинцівської культури (за О. В. Сухобоковим).

Рис. 22. Полтавський скарб 1905 р. (за М. О. Макаренко).

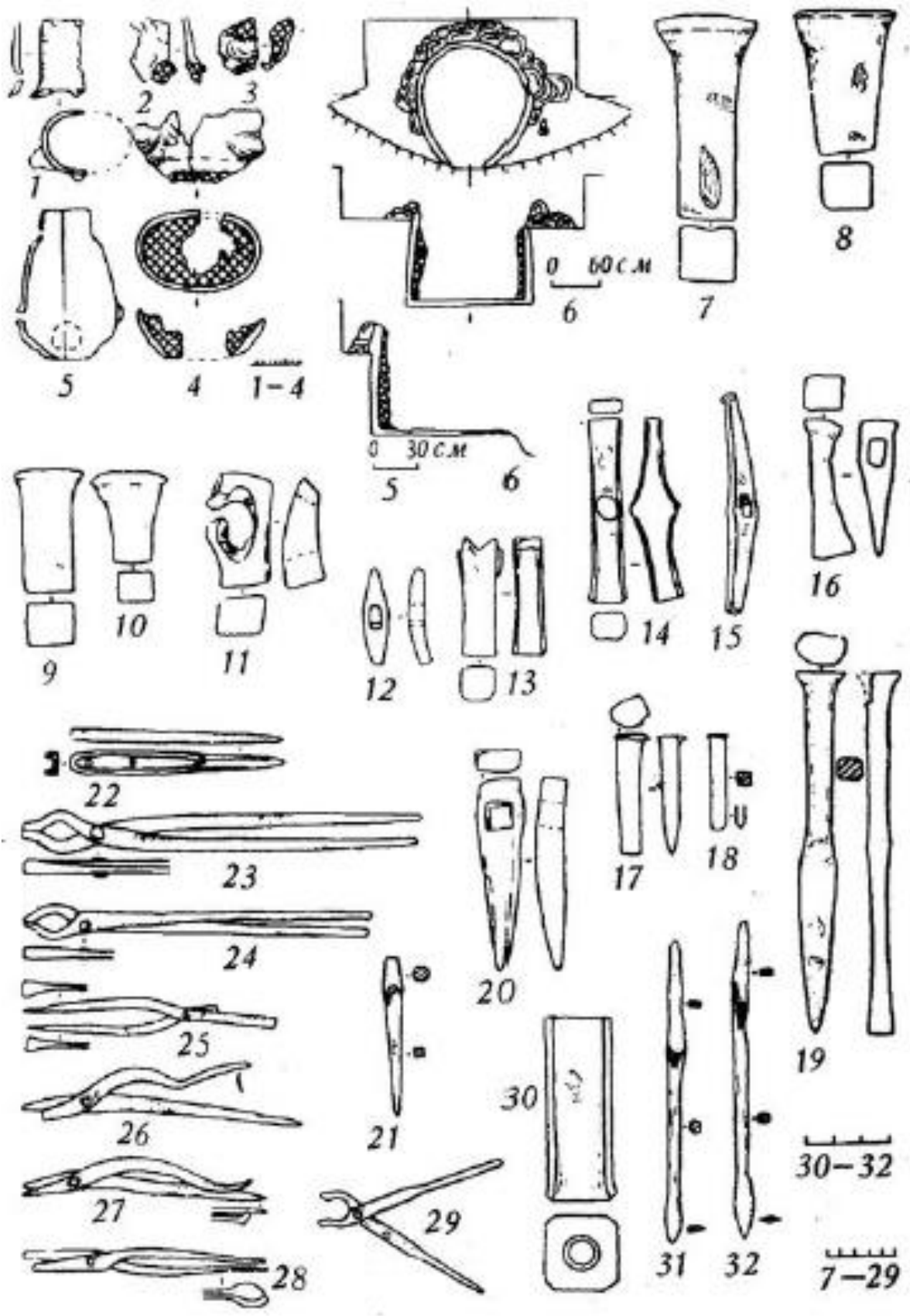

Рис. 23. Залишки залізоробного виробництва та інструменти ковалів і ювелірів салтівської культури (за В. К. Міхєєвим).

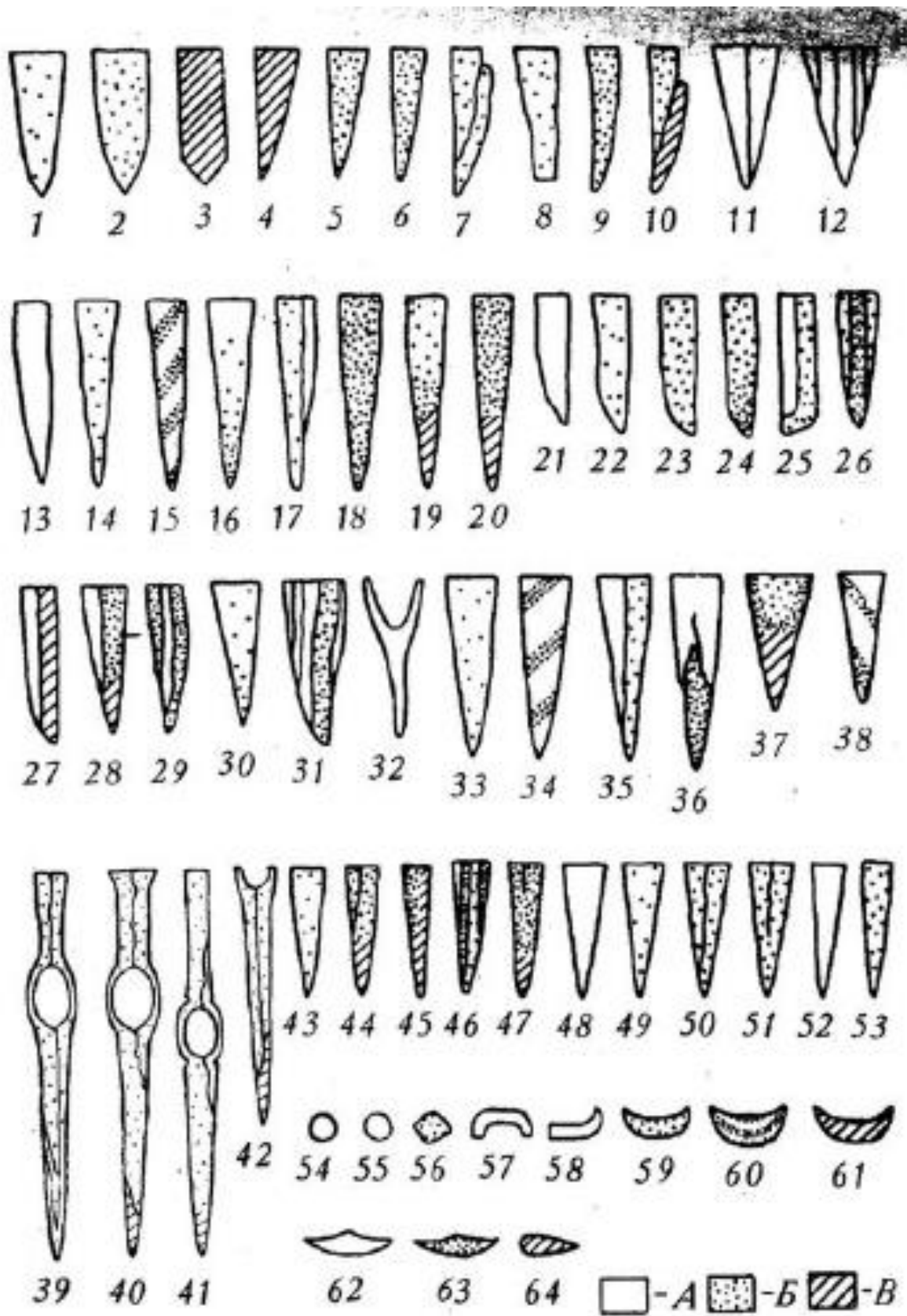

Рис. 24. Технологічні схеми знарядь праці та зброї салтівської культури (за В. К. Міхеєвим).

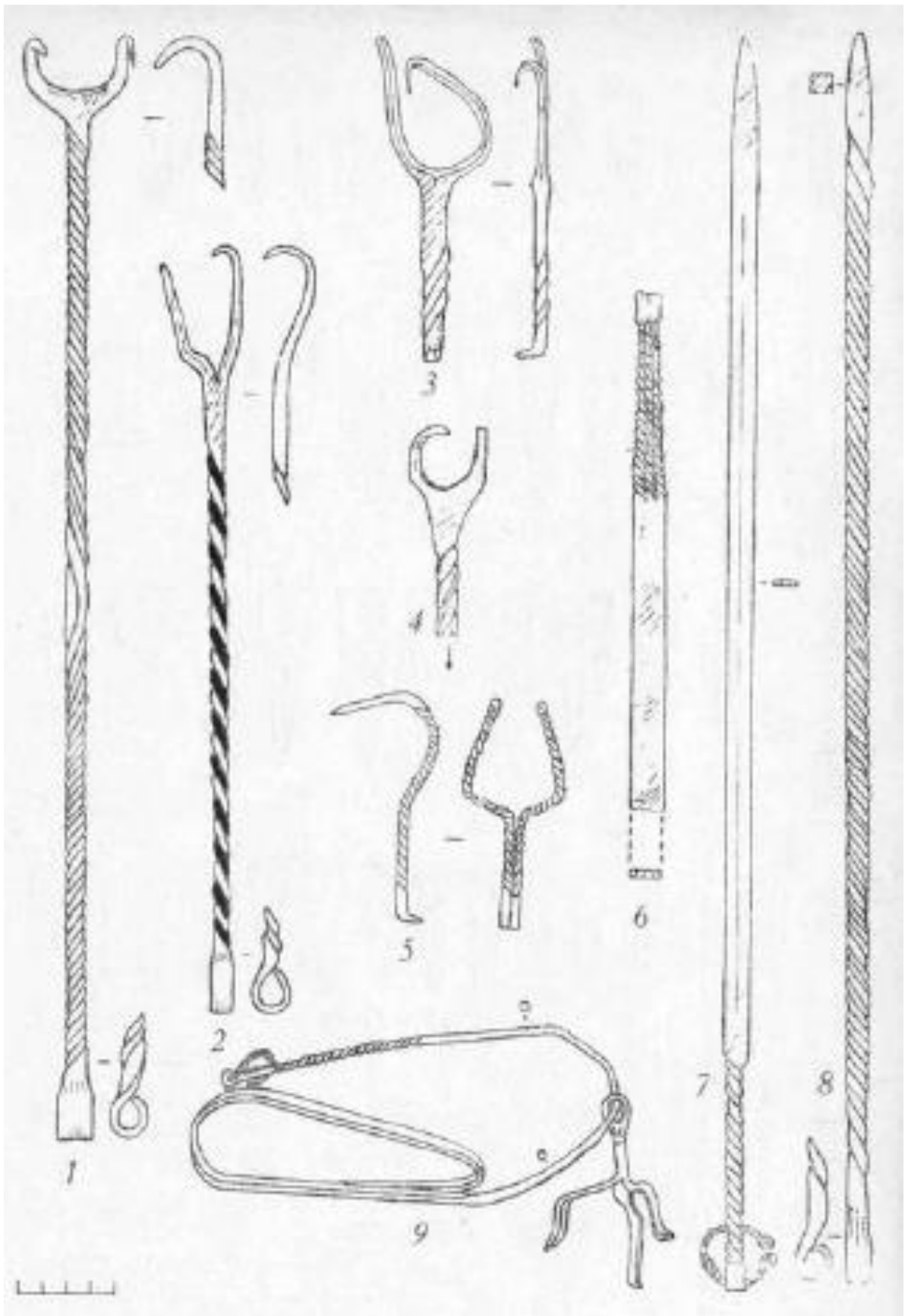

Рис. 25. Предмети побуту салтівської культури (за В. К. Міхеєвим).

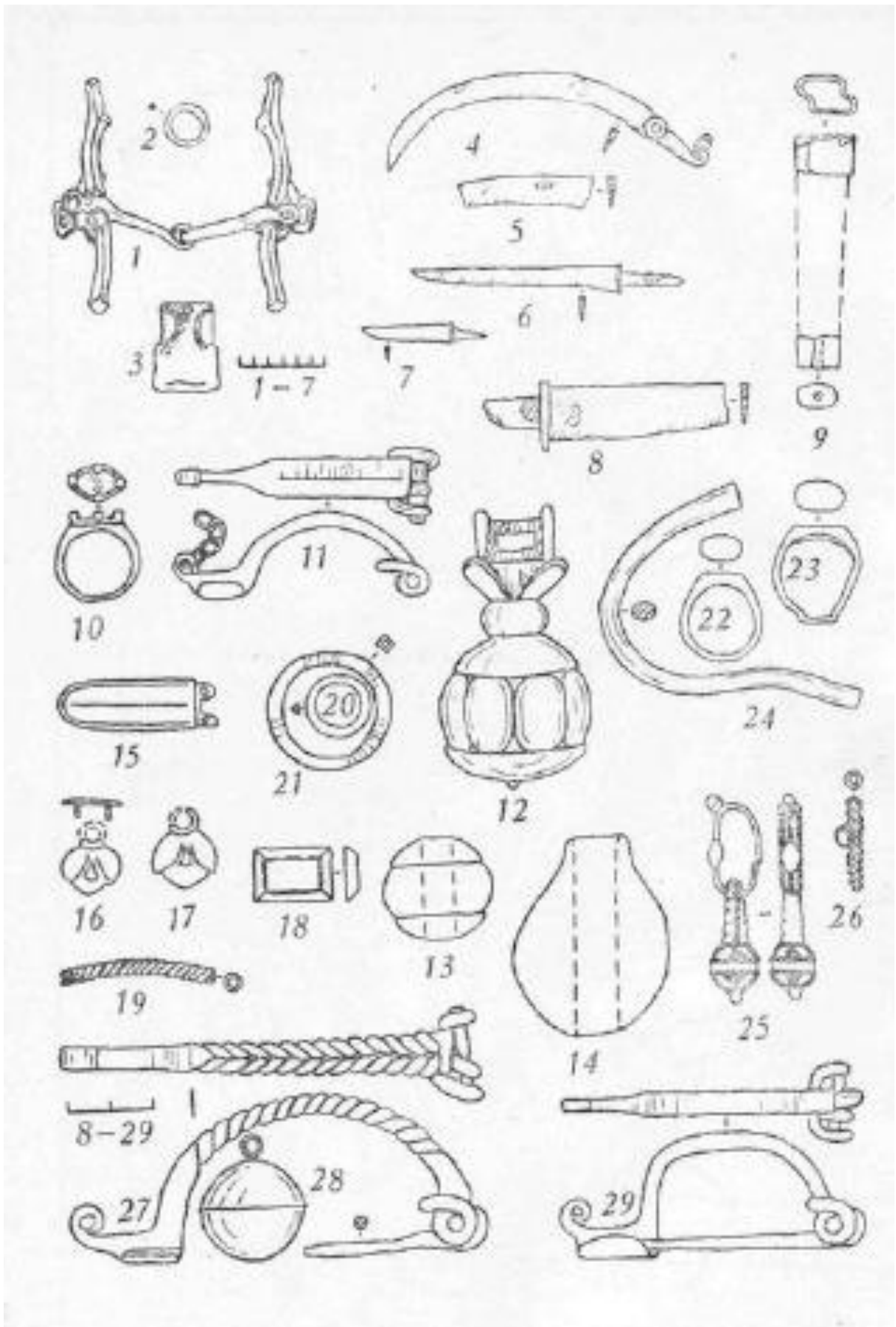

Рис. 26. Предмети побуту салтівської культури (за В. К. Міхеєвим).

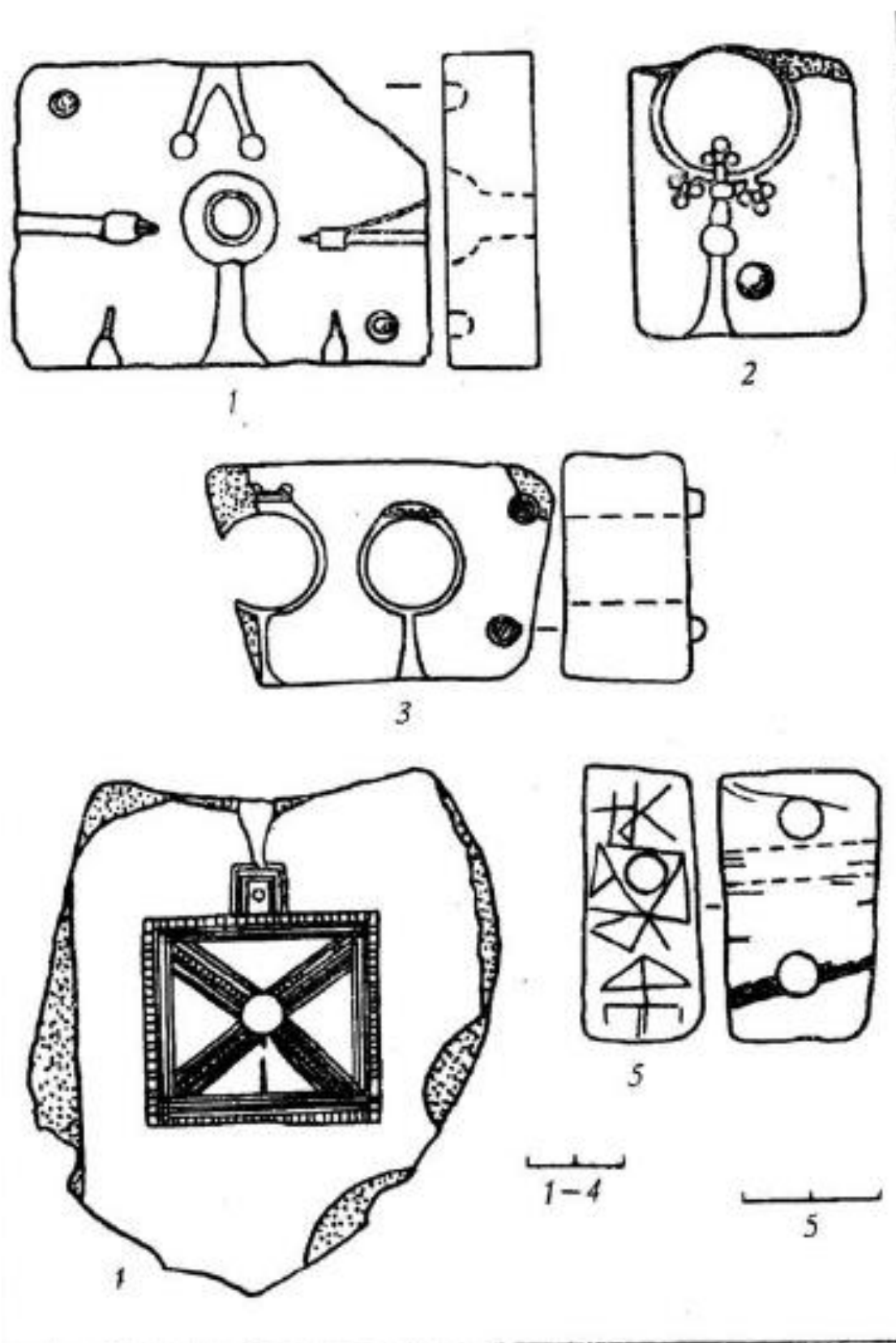

Рис. 27. Ліварні форми з пам'яток салтівської культури (за В. К. Міхєєвим).

Рис. 28. Ліпні горщики пеньківської культури (за О. М. Приходнюком).

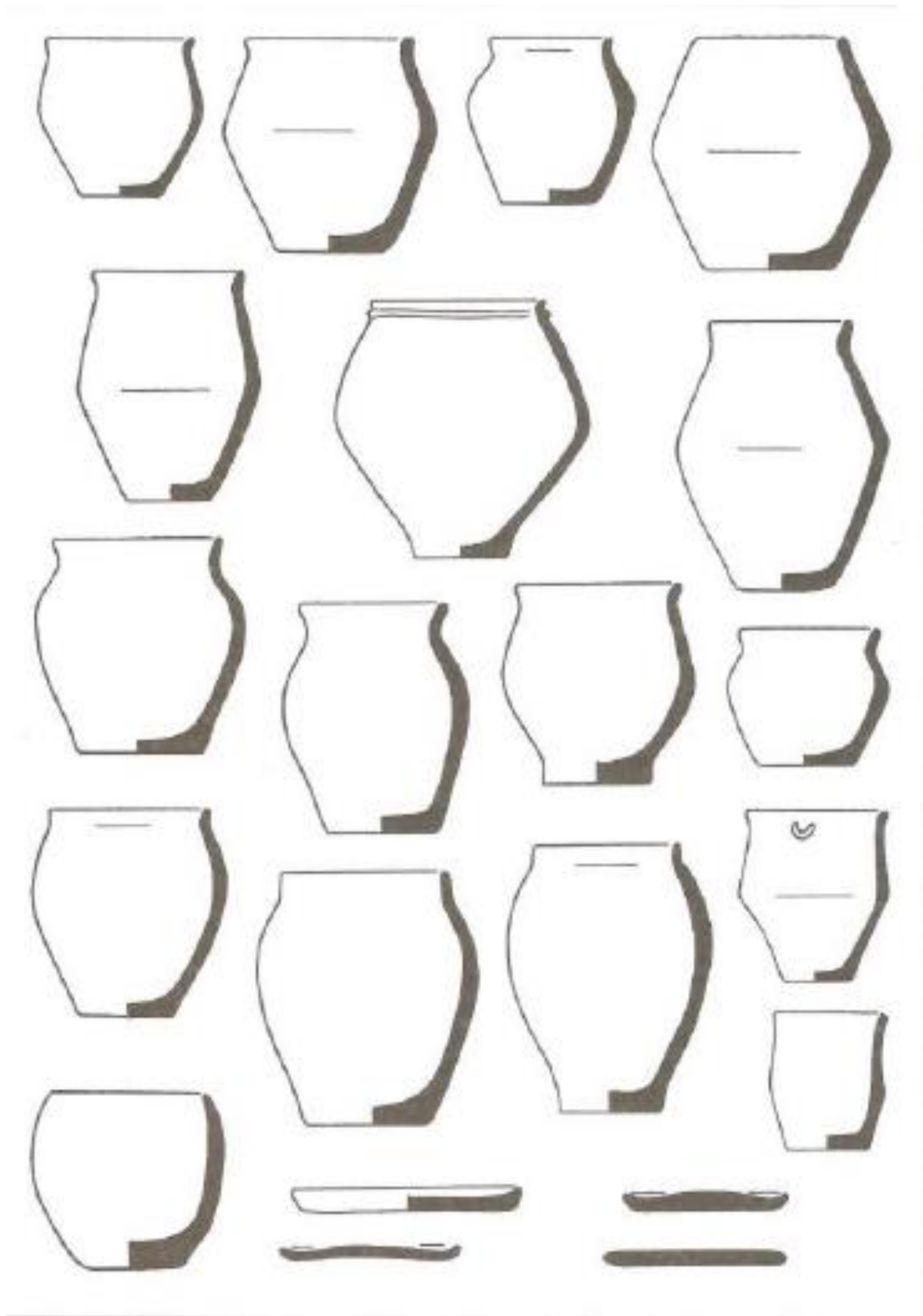

Рис. 29. Основні види кераміки пенківської культури (за О. М. Приходнюком).

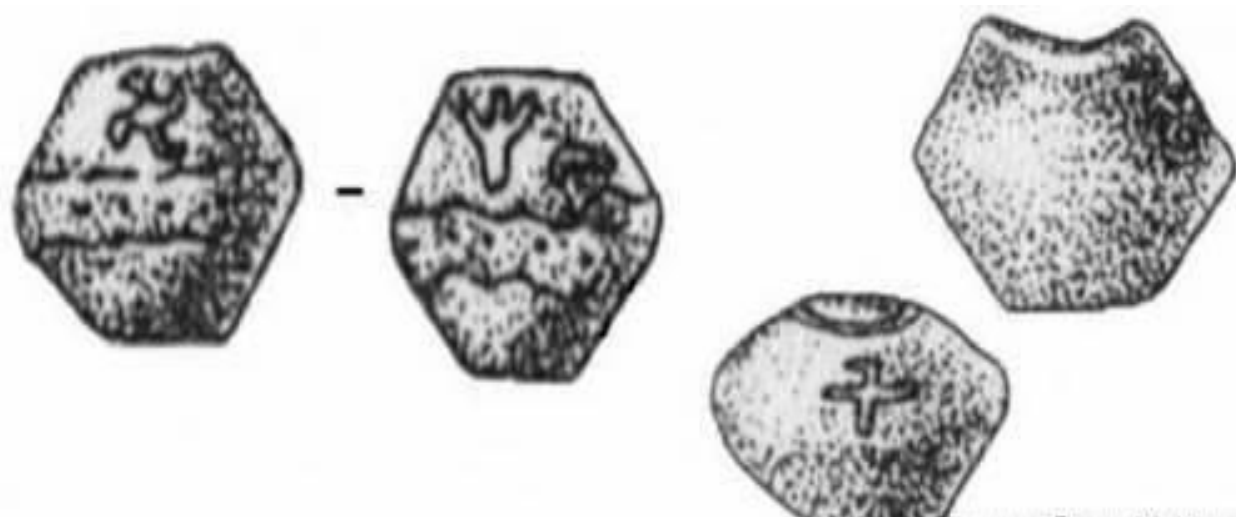

Рис. 30. Гліняні пряслиця пеньківської культури (за О. М. Приходнюком).

Рис. 31. Гліняні пряслиця колочинської культури (за Р. В. Терпиловським).

Рис. 32. Ліпні горщики колочинської культури (за Н. С. Абашиною та ін.).

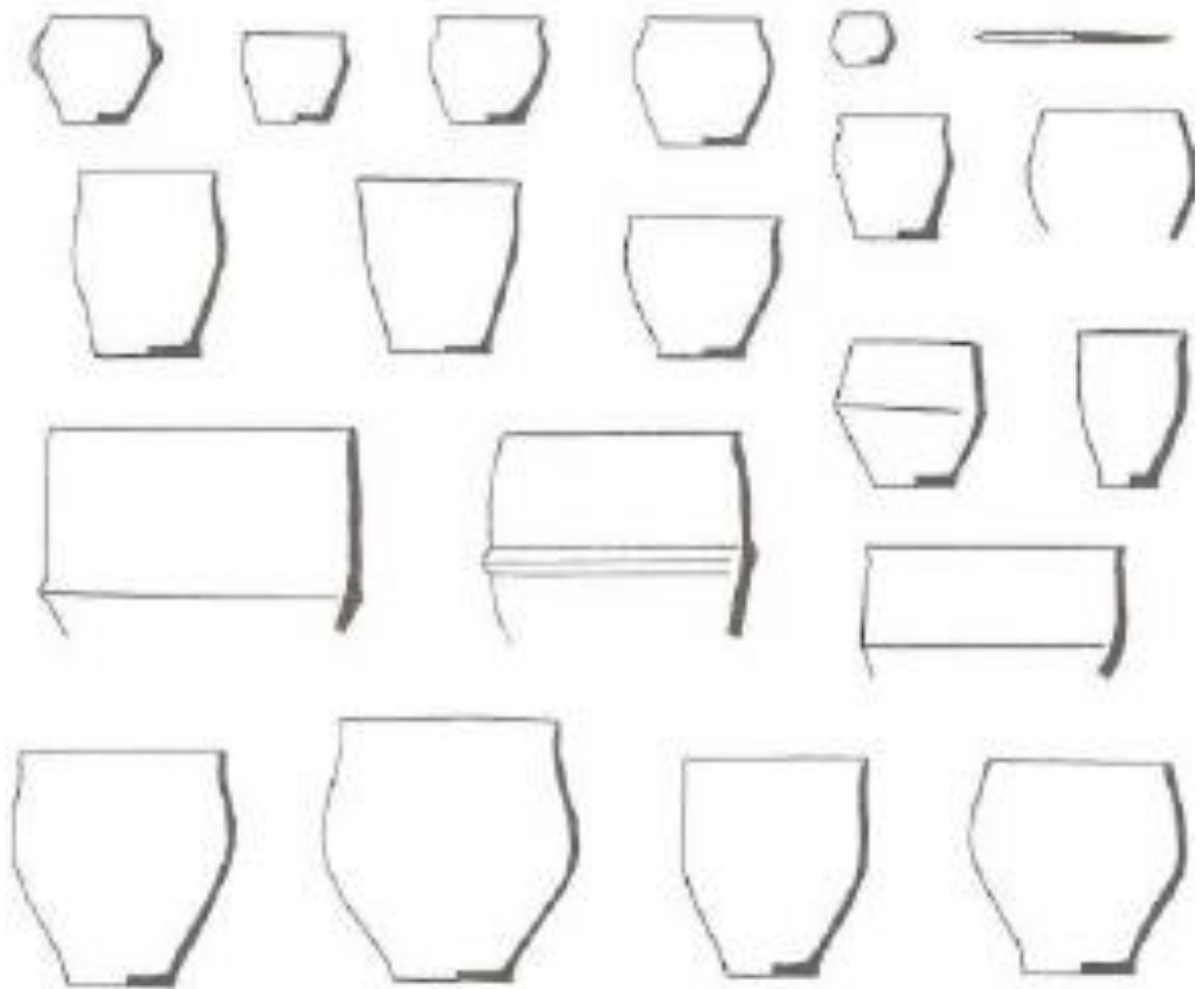

Рис. 33. Основні види кераміки колочинської культури (за Н. С. Абашіною та ін.).

Рис. 34. Гончарний посуд з пам'яток волинцівської культури (за О. В. Сухобоковим).

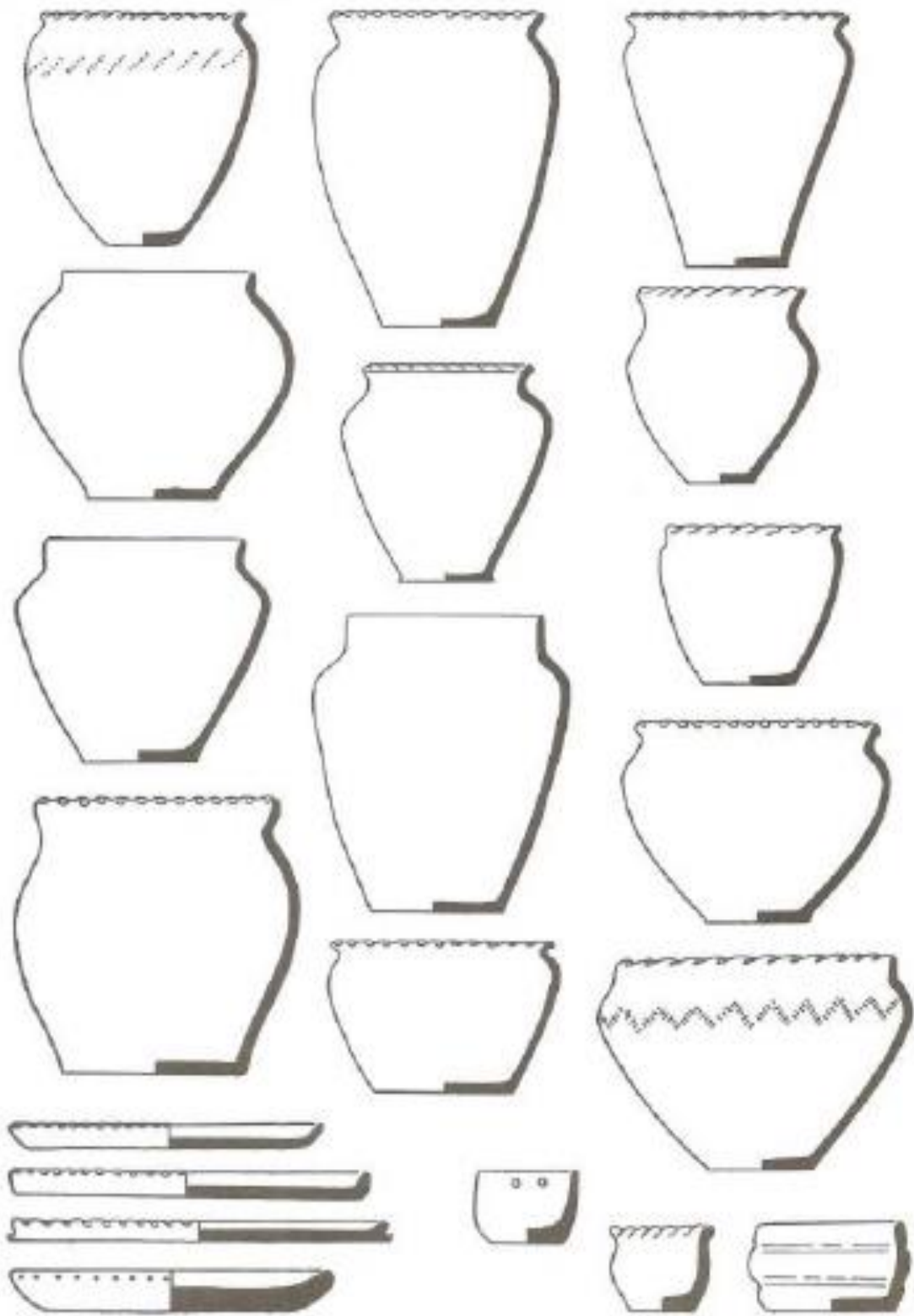

Рис. 35. Ліпний посуд з пам'яток волинцівської культури (за О. В. Сухобоковим).

Рис. 36. Ліпні горщики роменської культури (за О. В. Сухобоковим).

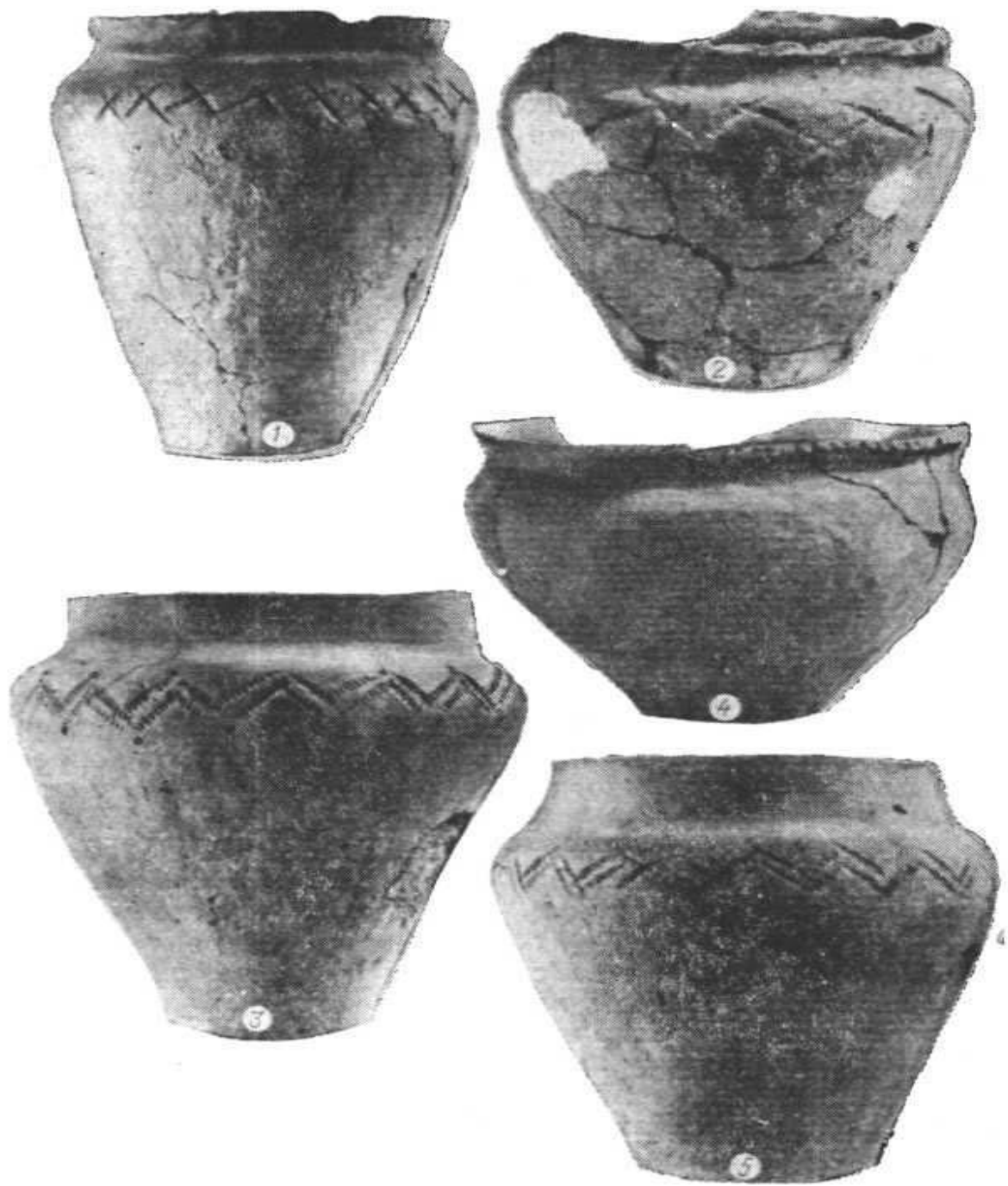

Рис. 37. Гончарні горщики роменської культури (за О. В. Сухобоковим).

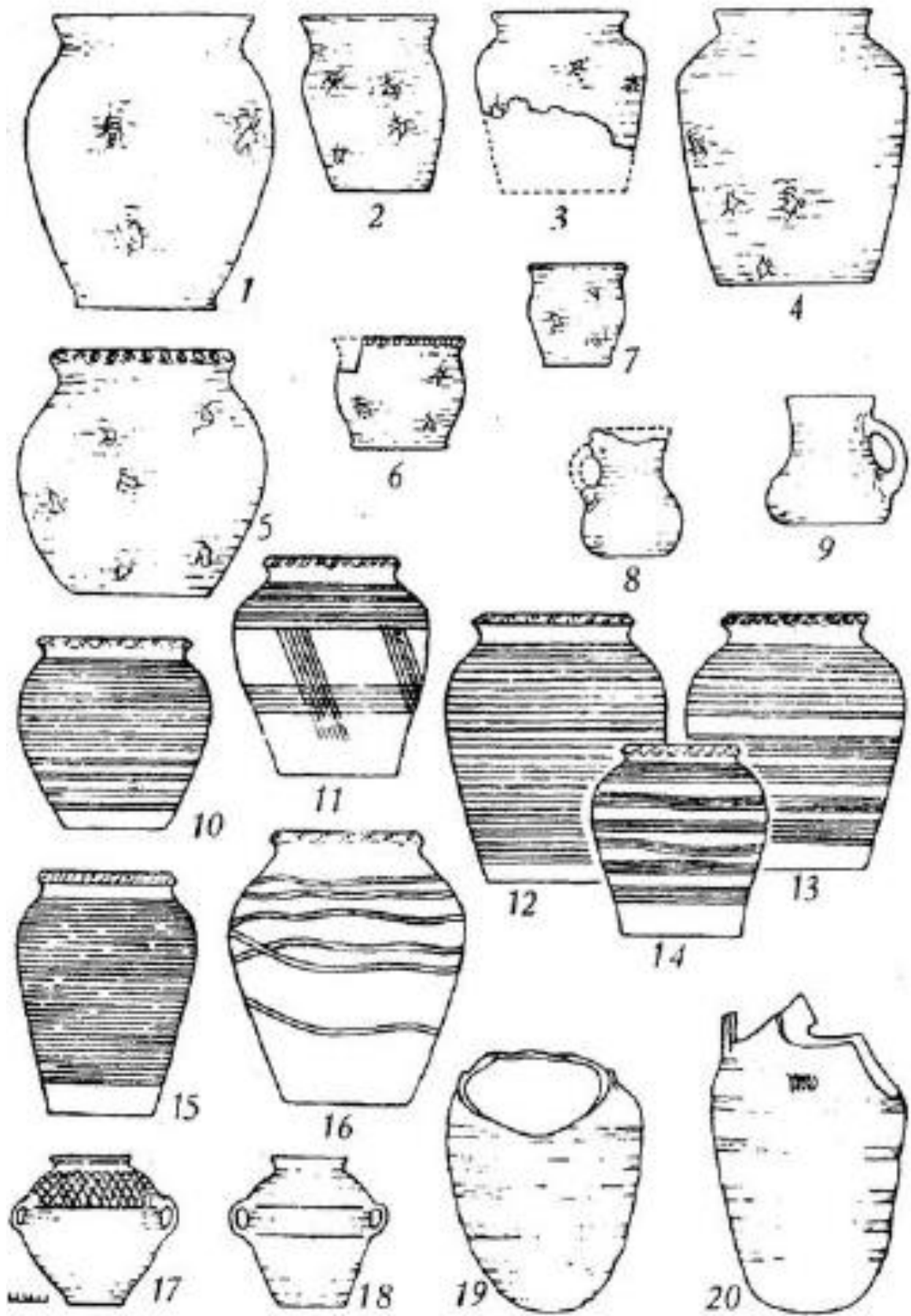

Рис. 38. Кераміка Сухогомольшанського могілника (за В. К. Міхєєвим).

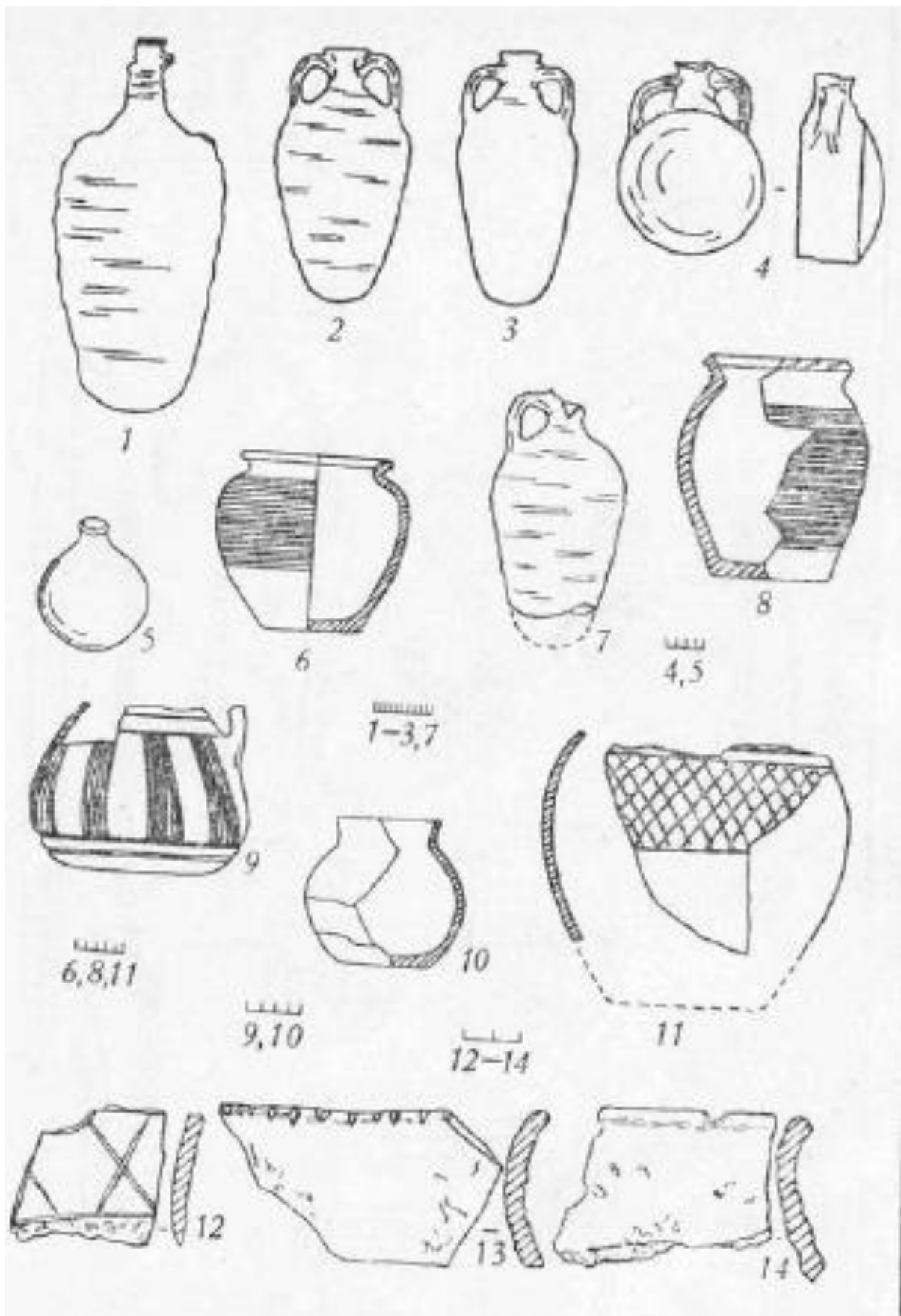

Рис. 39. Кераміка з городищ Маяки та Сидорова (за В. К. Міхеевим).

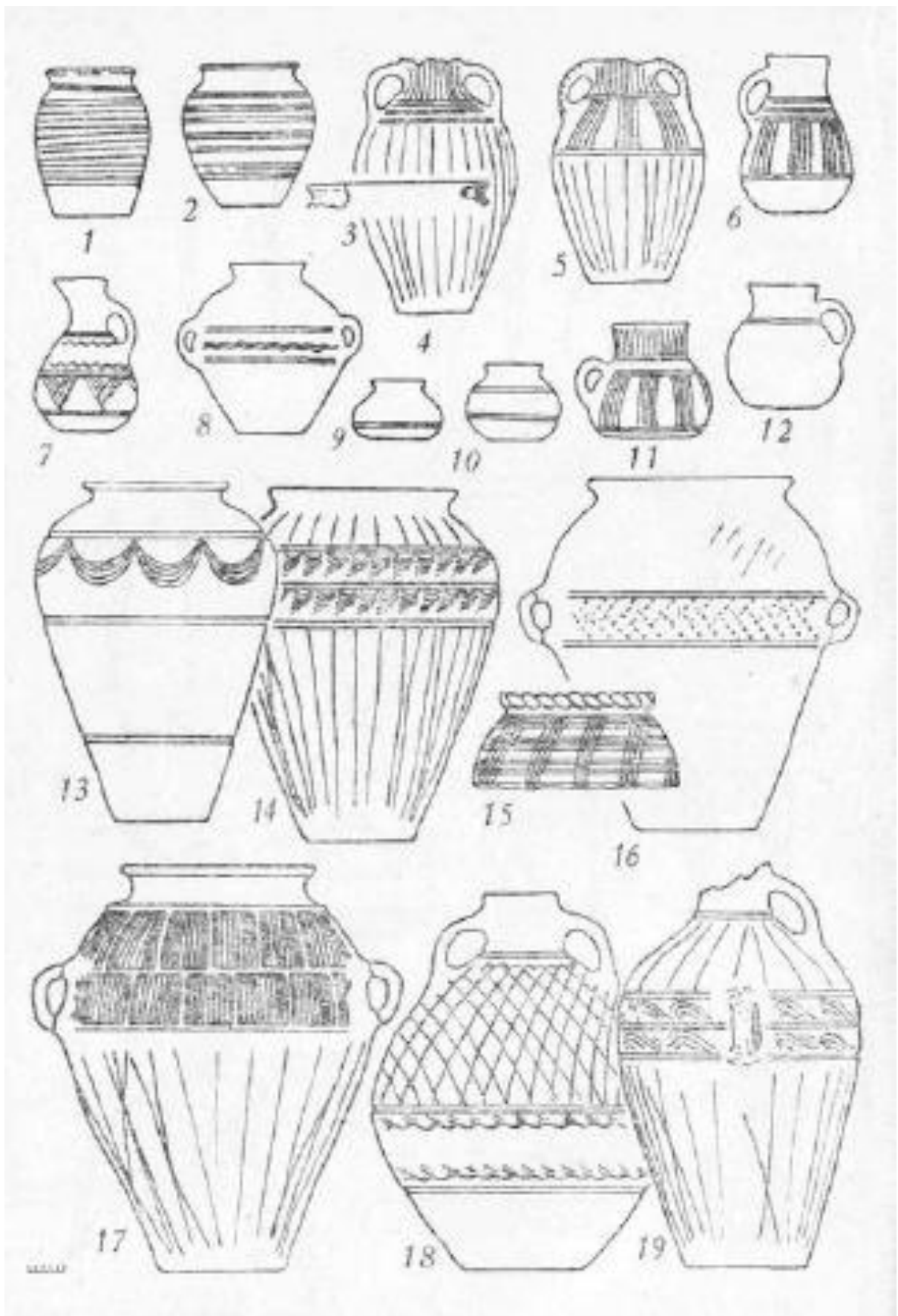

Рис. 40. Гончарна кераміка з городища Маяки (за В. К. Міхеєвим).

Резюме

Новіков В. В. Господарство населення Лівобережної України за доби раннього середньовіччя.

В ранньому середньовіччі територію Лівобережної України заселяли слов'янські племена пеньківської, колочинської, волинцівської та роменської культур, а також поліетнічні племена салтівської культури. Основною їхньою економічною галуззю, не зважаючи на етнічні відмінності, було орне землеробство та приселищне скотарство. В значній мірі була розвинута металообробка й виготовлення кераміки, але вони не досягли ще рівня ремесла.

Summary

Novikov V.V. The Economy of the Left Bank Ukraine population's in the early Middle Ages.

Slavic tribes of the Penkov, Kolochin, Volyntsev and Romen cultures, as well as multi-ethnic tribes of the Saltov culture, inhabited the territory of Left Bank Ukraine in the early Middle Ages. Arable farming and village cattle breeding were their main economic sectors, despite ethnic differences. Metalworking and ceramics production were developed to a significant extent, but they had not yet reached the level of craftsmanship.